

म. ग्रं. सं. ठा

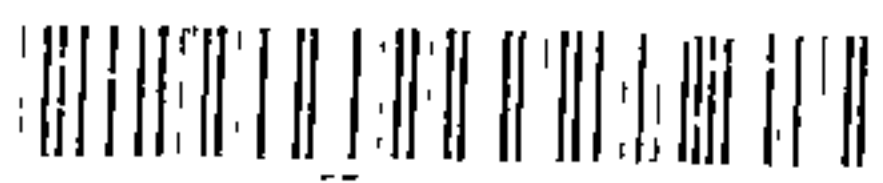
विषय

वां. ५०

म.ग्रं.सं. ठाणे

विषय :

सं. क्र. : ५०

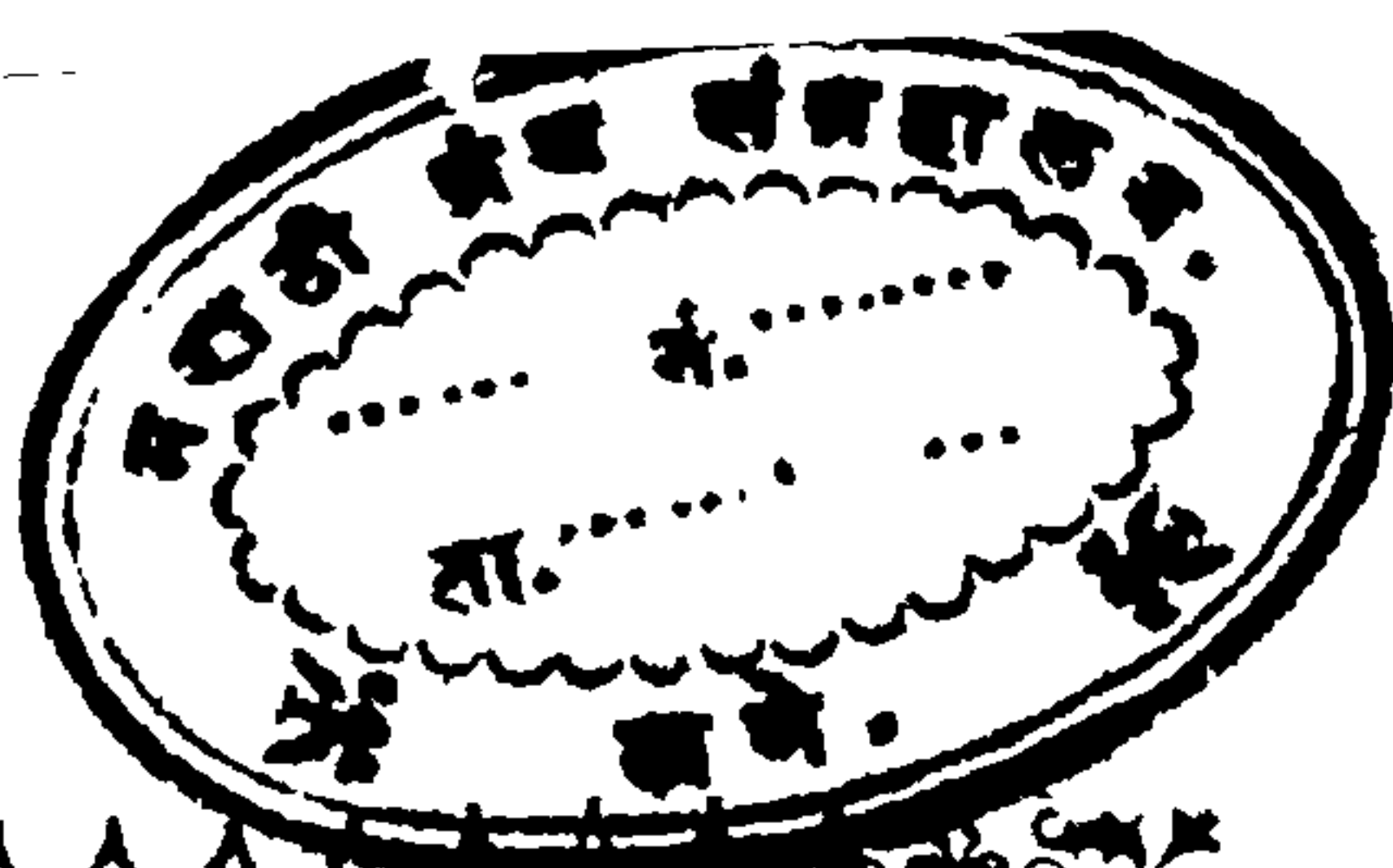
REFBK-0001735

Handwritten scribbles and marks at the top of the page.

Handwritten scribbles and marks in the middle of the page, possibly including some illegible text.

9034

मिषग्विलासपुस्तकमाला

११.

इन्फ्ल्युएन्झा

अथवा

वातकफप्रधान ज्वर.

हे पुस्तक

वैद्यपंचानन गंगाधरशास्त्री गुणे,

दृश्यम संपादक मिषग्विलास यांनी लिहिले

ते

महादेव रा

संकर्ते,

मिषग्विलास

REFBK-0001735

केली.

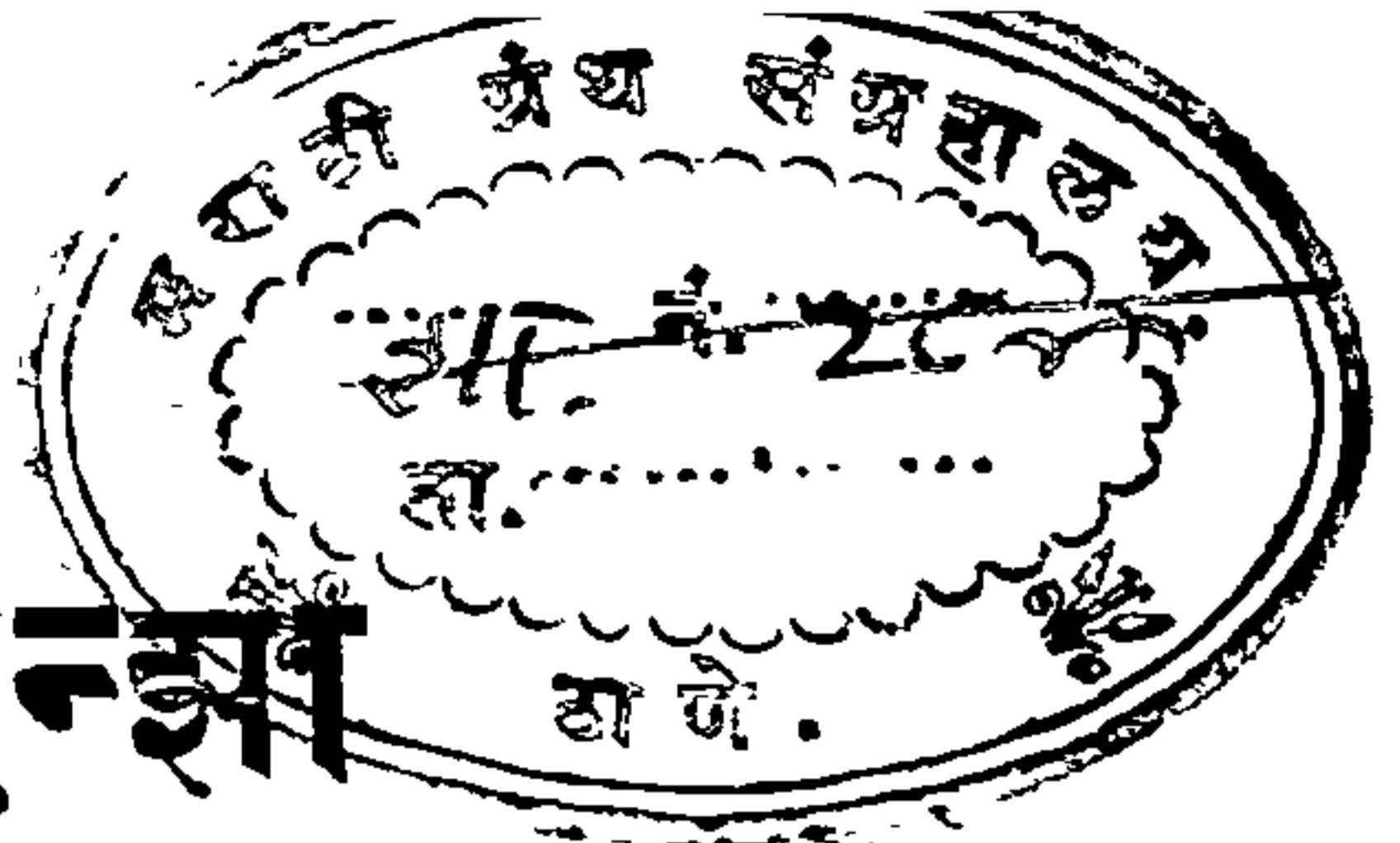
साक्षात्पूर यय

“कल्पतरु” छापखान्यांत

मोहनीराज रामचंद्र काकडे यांनी छापिले.

जानेवारी १९१९.

किंमत ६६.

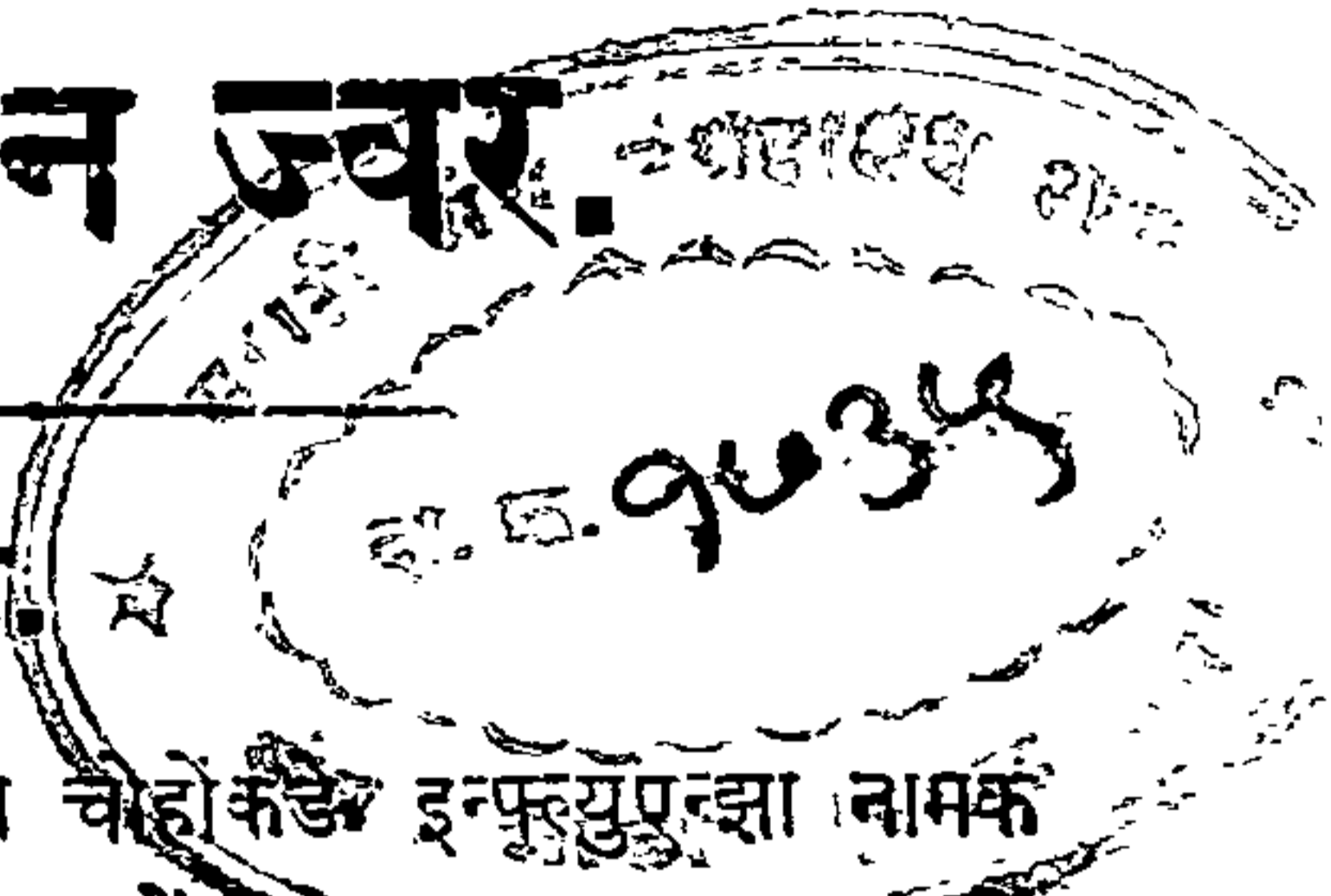
इन्फ्ल्युएन्झा

अथवा

जी. व. १३७

वातकफप्रधान ज्वर.

प्रथम खंड.

प्रास्ताविक:— सध्यां आपल्या देशांत चौहोकडे इन्फ्ल्युएन्झा नामक ज्वराची सांथ सुखं असून ह्या ज्वरानें मुंबई, पुणे, सोलापूर, नगर इत्यादि शहरांतून तर कहर उसळून दिला. हल्लीं हल्लीं आमच्याकडच्या शहरांतून मृत्युसंख्येचें प्रमाण कमी झालेले आहे. तरी सुद्धां खेड्यापाड्यांतून हा रोग पसरला आहेच. खेड्यापाड्यांची अत्यंत असहाय्य स्थिति झाली असून वेळेवारी औषधोपचाराच्या अभावीं हजारों लोक मृत्युमुखी पडत आहेत. मुंबई इलाख्यांतील शहरें थोडीं थंडावलीं असलीं तरी मद्रास, कलकत्ता, रंगून इत्यादि वाजूंकडे इन्फ्ल्युएन्झानें आपला मोर्चा वळविला आहे, आणि तिकडे सुद्धां असाच ज्वरदस्त कहर उसळत आहे. सांथ अगदीं नवीन, लोक सरावलेले कमी, दुष्काळानें ग्रासलेले, अशा स्थितींत सांथीनें आपलें उग्र स्वरूप दाखवावें ह्यांत कांहींच नवल नाहीं. अगदीं प्रथमच ह्या सांथीनें पछाडल्या शहरांत जो कांहीं कहर उसळतो, जो भयंकर संहार होतो आणि लोक अतिशय घाबरतात, याचें यथातथ्य वर्णन करणें शक्यच नाहीं. पण असा अनुभव वाईट असला तरी त्या अनुभवानंतर सांथीशीं झगडतांना मिळालेलें अगर मिळविलेलें ज्ञान इतर अननुभूत जनपदांना देणें हें प्रत्येकाचें आद्यकर्तव्य होय आणि ह्याच दृष्टीनें प्रस्तुत निबंध लिहिला आहे.

इन्फ्ल्युएन्झा तापाचा पूर्वतिहास:— इन्फ्ल्युएन्झा हें नांव इटॅलियन होय. ह्या तापाच्या सांथी युरोपखंडांत वारवार येऊन गेल्या आहेत. इटली, स्पेन, रशिया, जर्मनी इत्यादि देशांतून ह्या सांथीनें गेल्या शतकांत बरेच वेळां आपलें स्वरूप व्यक्त केलें आहे. आपल्या हिंदुस्थानांत सन

१८८८ साली ही सांथ आली होती. त्यावेळी सांथ इतकी जोरदार नव्हती. सांथ सुरू झाल्यापासून सुमारे ६ ते ८ महिनेपर्यंत सांथ विशेष जोरांत सुरू होती. एकदां सांथ सुरू झाली की तिचा प्रसार फार फार जलद होऊन लागतो. मृत्युसंख्येचे व लागणीचे आंकडे पाहतां असे दिसते की, सांथीचा प्रथम रोगी पाहिल्यापासून ६ वे दिवशी जवळ जवळ तके लोक एकंदर वस्तींत अजारी पडतात. कांहीं कांहीं सांथींत मृत्युसंख्येचे प्रमाण अगदीं कमी असते तर कित्येक ठिकाणच्या सांथीतून हे प्रमाण फार भयंकर असते. एकंदरीत प्रथमतः ह्या सांथीने पछाडल्या रोग्यांत मृत्युसंख्येचे प्रमाण अगदीं कमी असते, परंतु प्रथमचा वेग अगर सांथीची झुळुक कमी होऊन पुन्हां नंतर सुरू होणाऱ्या सांथीत हेच प्रमाण फार भयंकर वाढते. ज्या ज्या देशांतून स्वच्छतेकडे विशेष लक्ष दिले जाते, सार्वजनिक आरोग्य विशेष चांगल्या प्रकारे राखले जाते, अशा समृद्ध देशांत इन्फ्ल्युएंझा तापास कमी लोक बळी पडले. उलटपक्षीं दारिद्री व कंगाल, गलिच्छ वस्तीत राहणाऱ्या लोकांवर इन्फ्ल्युएंझाने फार तीव्र हल्ला करून पुष्कळ लोक यमसदनास पाठविले ! ही सांथ कमीत कमी एक महिना व जास्तीत जास्त सहा महिने ते आठ महिनेपर्यंतच टिकली आहे, जास्त दिवस टिकली नाही. सध्यांची सांथ प्रथम स्पेन देशांत सुरू झाली. आमच्या असें वाचण्यांत आले आहे की, या सांथीने स्पेन देशांत सुमारे दीड महिन्याच्या अवधीत आठ लाख लोकांचे बळी घेतले. युरोपांतील सांथीचेच वियाणे आपल्याकडे प्रथम मुंबई शहरांत व तेथून सर्व देशांत पसरले आहे. तापाची प्रथमची झुळुक अगदीं सौम्य ह्मणजे मृत्युसंख्या अगदीं बेताची अगर फारच क्वचित्, दुसरी झुळुक पहिलीपेक्षा जास्त तीव्र, व यावेळीं रोगसंकर जास्त. आपल्याकडेचे मृत्युसंख्येचे प्रमाण लागणीच्या प्रमाणाशीं ताडून पाहतां जास्त आहे. पूर्वी दर हजारी १० मृत्युसंख्या असल्यास तेच प्रमाण हल्लीं त्यांच्या दुप्पट तिप्पट झाले आहे. वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळे साहजिक रोगाची तिसरी फेरी होणार कीं काय ? असें भय वाटते. ईश्वर क्षरो आणि हे भय खरे न ठरो !! कारण ह्या दुसऱ्याच फेरीने कित्येक कुटुंबांचा विवंग झालेला आहे. या ज्वराच्या आणखी कांहीं पाळ्या येणार कीं काय ? अशा प्रश्न चौहोंकडून उद्भवला आहे. त्यांतही डाक्टर परी पदेत डाक्टर सर्वेअर वगैरे तज्ञांनी मोठ्या धीटपणे ही सांथ तीन वेळांच

येऊन राहणार नाही, तर हिच्या सहापर्यंत सुद्धा पाळ्या होतील असे सांगितल्यापासून तर गरीब विचाऱ्या जनपदांचे धाबेंच दणाणून गेलें आहे. पण ह्या रोगाच्या सहा साथी येणार याला पुरावा काय ? पूर्वेतिहास असे सांगूतो काय ? हें पाहिलें पाहिजे.

सन १४०० च्या सुमारास या रोगाची साथ आयरलँड देशांत आली होती. त्यावेळीं या रोगास खोकल्याची किंवा थंडीवाऱ्याची साथ असें ह्मणत असत. त्या साथींत उत्पन्न होणारीं लक्षणे व आजच्या साथींत उत्पन्न होणारीं लक्षणे अगदीं सारखीं आहेत. ही साथ एकच वेळ येऊन थांबली. दुसरी इन्फ्ल्युएन्झाची साथ इ. स. १५१० सालीं उत्पन्न झाली. ही साथ सर्व युरोपखंडभर पसरली होती. ही साथ प्रथमतः आफ्रिकेंतून सिसिली वेटांत आली. आणि मग तेथून स्पेन, इटली, पोर्चुगाल, हंगेरी, जर्मनी, फ्रान्स व ग्रेटब्रिटन या सर्व देशांतून एखाद्या वावटळीप्रमाणें किंवा एखाद्या पिशाचाप्रमाणें पसरली. यावेळीं ह्या सर्व देशांतील एकही कुटुंब किंवा हुना एकसुद्धा मनुष्य या साथीच्या तडाख्यांतून सुनकें सुटलें नाहीं.

डॉ. टॉमस् शॉर्ट यांनी त्यावेळीं होणारीं लक्षणे लिहिलीं आहेत तीं येणेंप्रमाणें:—डोकें अतिशय ठगकणें, जडपणा, श्वासोच्छ्वास मोठ्या कष्टानें करितां येणें, स्वरभेद किंवा घसा बसणें, शक्तिपात, भूक न लागणें, घबराट किंवा तगमग, छाती फाटल्याप्रमाणें होऊन भयंकर खोकला येणें व त्यायोगें रोगी दुमतातिमता होणें. प्रथमतः सपाटून थंडी होणें व थंडी वाजणें, भयंकर व त्रासदायक खोकला, श्वासोच्छ्वास घेण्यास अडचण पडणें किंवा गुदमरल्याप्रमाणें होणें. प्रथम प्रथम नुसता कोरडा खोकला, कितीही ठो, ठो, ठो करून खोकलें तरी यत्किंचित् सुद्धां कफ न पडणें, पण सुमारे ७।८ दिवसांनंतर चिकट, घट्ट व घाणेरडे वेडके पडणें. कित्येकांना नुसता पातळ व फेंसाळ कफ पडणें. कफ सुटूं लागल्यानंतर छातीतील वेदना व गुदमरणें कमी होऊं लागें. थोडीशीं मुलें मात्र या रोगास बळी पडलीं. याव्यतिरिक्त इतर कोणीही फारसें दगावलें नाहीं. कित्येकांना अतिसार जास्त होऊन मरण आलें, तर कित्येकांना अतिशय घाम सुटून मृत्युमुखीं पडावें लागलें. विरेचनक्रिया किंवा रक्तमोक्ष या दोही प्रकारच्या चिकित्सा अगदीं निरुपयोगी होत. कारण या दोहींचाही परिणाम अतिशय वाईट दिसून आला.

वरील लक्षणें हल्लींच्या इन्फ्युएन्झास अगदीं बरोबर लागूं पडतात.

पुढें एक सांथ १७४३ त सर्व युरोपभर आली. १७५८ त इन्फ्यु-
एन्झाची सांथ एडिंबरो येथें येऊन सबंध स्कॉटलंड देशांत ती पसाली.
या सांथीत माणसांप्रमाणेंच पुष्कळ घोडेही ह्या सांथीला बळी पडले. पुढें
१७७५ त पुनः एक सांथ आली त्यांतही माणसांप्रमाणें पुष्कळ घोडी
अजारी पडली. घोड्यांनाही माणसांप्रमाणेंच " थंडी व पडसे " येऊन तीं
अजारी पडत असत असें वर्णन ग्रंथांतरीं सांपडतें. त्याच सुमारास लंडन
शहरांतही ह्या सांथीनें बरींच माणसें व घोडीं अजारी भसत. ह्यावरून
कांहीं शास्त्रज्ञांनीं हा अजार घोड्यांपासून माणसांस होत असावा असें अनु-
मान काढलें, पण हें अनुमान साफ चुकीचें आहे. कारण प्रत्येक सांथीत
घोड्यांना हा अजार होतोच असें नाहीं. केवळ काकतालीय न्यायानें एक
दोन सांथीत माणसें व घोडीं बरोबर अजारी पडत. ह्यावरून शास्त्रीय
सिद्धान्त ठाम ठरविणें योग्य होणार नाहीं. उंदराचा व प्लेगचा जसा समवाय
संबंध आहे, ह्मणजे प्लेग जसा प्रथम उंदरांतच होऊन तेथून माग पिल-
वांच्याद्वारे माणसांत उत्पन्न होतो, तशी स्थिति येथें नाहीं. घोड्यांना हा
अजार प्रथम झालाच पाहिजे असें नाहीं, आणि तो होतही पण नाहीं.
शिवाय उंदीर बरोबर असून माणसांचे व त्याचें निकट सान्निध्य आहे.
तशी घोड्यांची स्थिति नाहीं. बरोबर घोडा नसतो. असो, तर एकंदरीत
शास्त्रज्ञांचें हें ह्मणणें खरें नाहीं.

एडिंबरो येथील १७५८ च्या सांथीनंतर इ. स. १७६१ त मोठी
सांथ अमेरिकेंत उत्पन्न झाली. युरोपमध्ये १७६२ त व युरोप व आशिया
खंडांत १७७१ ७२ या सालांत उत्पन्न झाली. हल्लींप्रमाणेंच सर्व जगभर
पसरलेली सांथ १७८८-८९ त उत्पन्न झाली. ही सांथ १७८९ त
अमेरिकाभर चालूं हाती.

त्यानंतर १८०२, १८०३, १८३०, १८३३, १८३६-३७,
१८४७-४८, १८५०-५१, १८५५, १८५७-५८, १८७४-७५,
आणि सरते शेवटीं १८८८-८९ सालीं सर्व जगभर पसरलेली फार मोठी
सांथ चालूं होती.

इ. स. १८८८-८९ ची सांथ प्रथमतः मध्य एशियांतील बुखारा
येथें उत्पन्न झाली. तेथून ती सैबेरियांत गेली, तेथून पुढें पेट्रोग्रॅड शहरांत

पसरली. तेथून कॅकेशस प्रांतांत व दक्षिण रशियांत सांथ पसरली. तेथून पुढें मध्य युरोपांत सांथ सुख्ण झाली व नंतर या सांथीनें सर्व युरोपखंड व्यापलें. तेथून सुमारे १८९० च्या सुमारास ही सांथ अमेरिकेंत गेली. एवंच काय कीं, या सांथीनें त्यावेळीं सर्व त्रिखंड पृथिवी व्यापली होती !

वैरील एकंदर इतिहासावरून तर त्या रोगाच्या एकाचवेळीं एकाच काळीं तीन चार पांच सहा पाळ्या होतात असा पुरावा दिसत नाहीं. सांथी वेळो-वेळीं आल्या असल्या तरी अशा पाळ्या जास्तवेळां येत नाहींत असें दिसतें.

मूळ कारणः— ह्या तापाचें मूळ कारण एक प्रकारचे जंतु होत असें कांहीं शास्त्रज्ञांनीं शोधून काढलें आहे. हे जंतु बोंथाटी किंवा डंबेलच्या आकाराचे दोहों बाजूंनीं जाड व मध्यंतरीं बारीक असतात. आतांपर्यंतच्या शोधांचा इतकाच काय तां मथितार्थ देतां येण्याजोगा आहे. हे जंतु एकाएकीं कोठून येतात ? वाऱ्याच्या अगर हिवाच्या झुळकी हे सर्वतः प्रदेश कसे व्यापून टाकतात ? कांहीं दिवसच यांचा जोर कसा व पुढें हे कोणत्या परिस्थितीनें थंडावतात ? एक वेग कमी झाला असतां हे कोठे व कोणत्या स्थितींत वास्तव्य करतात ? पुन्हां यांना जोम कसा प्राप्त होतो ? हे जंतु प्राण्यांच्या शरीरांत कसे व कोणत्या मार्गानें शिरून आपला प्रभाव गाजवितात ? वगैरे प्रश्नांचीं उत्तरे अद्याप शास्त्रज्ञांना देतां येत नाहींत. कारण, ह्या बाबतींत असून शोध व्हावे तसे झाले नाहींत.

परंतु केवळ शास्त्रीय प्रयोगांशिवाय सूक्ष्म निरीक्षण हेंही असल्या कोळ्यांचीं कांहीं थोडींफार उत्तरे देईल असें आमचें मत आहे. एकंदर अजाराची व्याप्ति, भर, कमीपणा, पुनः पुनः वेग येणें इत्यादि परिस्थितीवरून कांहीं गोष्टींबद्दल अनुमानें बांधितां येतात.

१. प्लीफर नामक शास्त्रज्ञानें या रोगाचे जंतु शोधून काढले असून तेच रोगाचें प्रधान कारण आहेत. हे जंतु डंबेल किंवा बोंथाटीच्या आकाराचे आहेत.

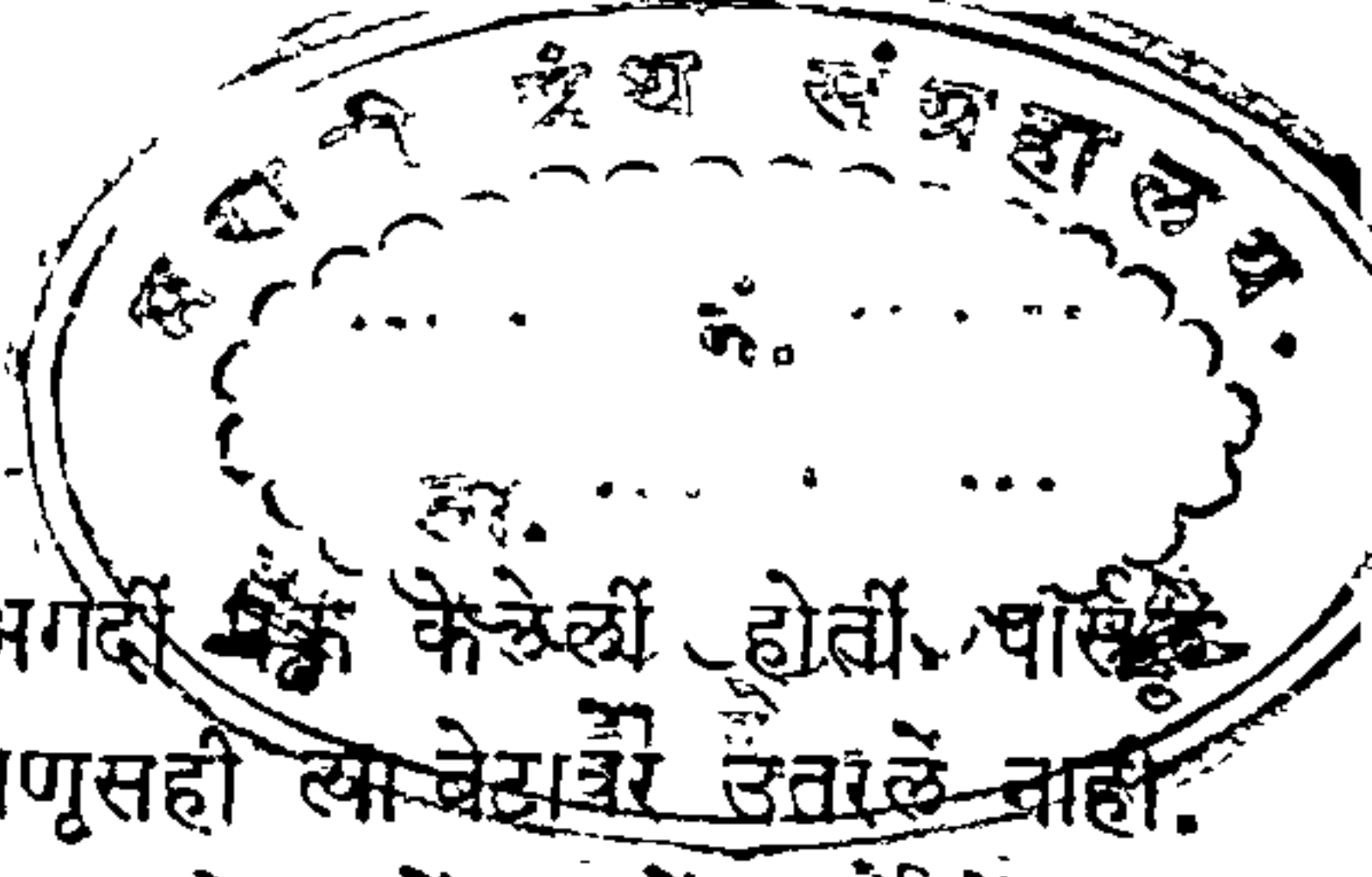
२. जगांतील सांथीच्या प्रसाराच्या गतीची छाननी केल्यास असें वाटतें कीं, वाऱ्याच्या वावटळी, जोराचे व अंगाला झोंबणारे वाऱ्याचे झोत यांबरोबर नमिनीवरील धूळ वातावरणांत पसरते. वाऱ्याच्या झोताबरोबरच ती या देशांतून त्या देशांत, किंवा या प्रांतांतून परप्रांतांत जाते. त्या धुळीबरोबरच

इन्फ्ल्युएन्झा तापाचे जंतूही असतात. वाय्याने उडालेली धूळ मनुष्याच्या घशांत जाते, त्याबरोबर हवेतील इतर घाणकट पदार्थ व त्याचबरोबर इन्फ्ल्युएन्झा तापाचे जंतूही घशांत जातात. श्वासोच्छ्वासाबरोबर श्वसनेंद्रियांतही प्रवेश करतात. आणि मग तेथून सर्व शरीरभर त्यांची व्याप्ति होते.

३. कित्येकांच्या मते केवळ हवेबरोबर किंवा धुळीतून हे जंतु मानवी शरीरांत प्रवेश करित नाहीत. तर प्रत्यक्ष रोगी माणसांच्या श्वासोच्छ्वासांतून हे जंतु बाहेर पडून दुसऱ्या सन्निध असलेल्या माणसांच्या श्वसनेंद्रियांत प्रवेश करतात.

आतांपर्यंत जंतुशास्त्राच्या दृष्टीने ह्या रोगाची जी तपासणी झाली त्यांत श्वसनेंद्रियांतील स्त्रावांत—न्युमो कोकाय, स्ट्रिप्टो कोकाय, मॉयक्रो कोकस्, कंटॅरॅलिस्, इत्यादि रोगजंतु सांपडले आहेत. पण हे रोगजंतु इतर वेळी झालेल्या रोग्यांच्या स्त्रावांतही सांपडतात. तेव्हां इन्फ्ल्युएन्झाच्या श्वसनेंद्रिय विकारांत व इतर वेळच्या श्वसनेंद्रिय विकारांत ह्या दृष्टीने भेद करण्यासारखा पुरावा अद्याप मिळालेला नाही. आमचे असे मत आहे की, इन्फ्ल्युएन्झाचे जंतु आपले त्या त्या ठिकाणी कार्य करून सर्वतः फिरत असल्यामुळे श्वसनेंद्रियांतील स्त्रावांत ते सांपडणे तितके भरपूर सांपडत नाहीत. परंतु श्वासोच्छ्वासाच्या द्वारे थोडेफार असलेले जंतु ताबडतोब दुसऱ्याच्या शरीरांत प्रवेश करतात.

४. प्रत्यक्ष संसर्गानेच इन्फ्ल्युएन्झाचे विषार रोगी माणसांतून निरोगी माणसांत पसरते असेही एक मत आहे. ज्या प्रकारचे देवी, गोंवर, कांजिग्या, ह्या रोगी माणसांच्या प्रत्यक्ष संसर्गाने दुसऱ्या निरोगी माणसास बाधनात त्याप्रमाणे इन्फ्ल्युएन्झाही प्रत्यक्ष संसर्गानेच बाधतो. रोग्याची वस्त्र, पात्रे, इतर वापरावयाच्या वस्तु यांबरोबर हा संसर्ग बाधतो पण आमच्या पाहण्यांत असे लोक आले आहेत की, ते रोग्याजवळ सारखे चौवीस तास असूनही त्यांना कांहीएक आजार झाला नाही. पण उलट त्या गृहस्थाच्या समीपवर्ती असलेल्या इतर लोकांना मात्र हा आजार झाला. ह्मणजे तो गृहस्थ स्वतः रोगापासून किंवा रोगव्रीजापासून अलिप्त राहून दुसऱ्यास मात्र रोग उत्पन्न करणारा झाला. ह्या बाबतींत आणखी एक मासला विचारांत घेण्यासारखा आहे. आजवर ज्या अनेक सांथीया रोगाच्या उद्भवल्या त्यांपैकी १८९० च्या सांथीत एक अगदी दूरच्या देशांत पॅरीस

येथून पोस्टाची पार्सलें गेली. ती पार्सलें अगदी फक्त केलेली होती. पार्सलें जहाजांतून गेली. कोणी ह्मणतात कोणी माणूसही त्या बेटावर उतरले नाही. फक्त पोस्ट पार्सलें उतरून देऊन तें जहाज चालतें झालें. पुढें पार्सलें ज्या गृहस्थांनी फोडलीं तेवढेच इसम इन्फ्ल्युएंझा तापानें प्रथम अजारी पडले. इतर कोणाही अजारी प्रथमतः त्या बेटावर आला नाही. पुढें त्या अजा-
प्यांच्या संसर्गानें तेंथें साथीं सुखें झाली. ह्यावरून काय बोध घ्यावयाचा ? इन्फ्ल्युएंझा तापाचे जंतु प्रत्यक्ष मनुष्याप्रमाणें निर्जीव व जड वस्तूंवरोबर-
ही येतात.

ह्मणजे एकंदरीत काय की, हवेंतून, रोग्याच्या प्रत्यक्ष संसर्गानें, व इतर अनेक वस्तूंवरोबर इन्फ्ल्युएंझाचे रोगजंतु एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातात. आणि ह्मणूनच स्थानत्यागादि प्रतिबंधक उपायांचा या रोगावर कांहींएक उपयोग होत नाही.

५. रोगजंतु शरीरांत शिरल्यापासून १ तासाच्या आंत सुद्धा त्याची वाढ झाल्याची उदाहरणें आहेत. त्याचप्रमाणें महिनोगणति साथीं सुखें असून व साथीनें पछाडलेल्या रोग्यांच्या अगदी सन्निध्यांत राहावें लागत असूनही कांहींएक रोगचिन्ह झालें नाही असेंही आढळण्यांत आले आहे. सरासरीनें १ दिवसापासून तीन दिवसांत रोगबीज शरीरांत वाढतें व रोगोद्भव होतो असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

६. इन्फ्ल्युएंझाच्या प्रत्यक्ष विषारानें रोगी फार कमी दगावतात. इन्फ्ल्यु-
एंझाचा ताप आला व त्यांत इतर कांहीं रोगसंकर किंवा उपद्रव झाला नाही तर रोगी सहसा दगावत नाही. मुख्य मृत्युसंख्या रोगसंकरांच्या योगानें वाढते. ह्मणून शक्य तितका रोगसंकर न होईल अशी जपणूक ठेवावी. ह्यांत दुसरा एक चमत्कार असा दिसतो की, रूहान मुलांपेक्षा मोठी माणसें व त्यांतले त्यांत वायका ह्या रोगास जास्त बळी पडतात. ह्या रोगाचा भर बहुतेक तीनपासून सात आठवडेपर्यंत असतो.

७. ह्या रोगाचे जंतु शरीरांत शिरल्यानंतर प्रथमतः वातवाहिन्यांवर त्यांचा परिणाम घडतो. आणि त्यामुळे वातशक्ति विकृत होण्याचा ह्या रोगांत फार संभव असतो. वात विकृतीमुळे सगळ्या अभिसरणावरही परिणाम घडतो. मुख्यतः रोग्याची नाडी अतिशय तीव्र, चपळ, व वेगवान् होते. आह्मी सरासरीनें, १ मिनिटांत १४० ठोके पडणाऱ्या नाड्या तर किती

तरी पाहिल्या आहेत. ज्वरोष्मा अगदी कमी झणजे १०० अंश सुमार असतां नाडीचा वेग वर लिहिल्या प्रमाणांत होता पण सर्वांत अतिशय वेग १८० पर्यंत आमच्या पाहण्यांत आला आहे.

एकंदरीत काय की, ह्या रोगाची प्रधान कारणे एक प्रकाचे अज्ञात रोगजंतु असले तरी त्यांचा परिणाम मुख्यतः वातशक्तीवर घडतो. वातशक्ति विकृत होऊन कफाचे मुख्य स्थान जें ऊर किंवा श्वसनेंद्रिये हीं याबरोबरच विकृत होतात. शरीरांतील मुख्यतः दोन शक्तीच ह्याप्रमाणें विकृत झाल्यामुळे त्या त्या विकृतीचीं अनेक लक्षणे पुढें पुढें होऊं लागतात. वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळे आम्ही ह्या रोगास वातकफप्रधान ज्वर असें जें नांव दिलें आहे तें किती यथार्थ आहे ह्याची वाचकांना कल्पना येईल.

इतर कारणे:—जेव्हां जेव्हां इन्फ्ल्युएंझाची सांथ बोकाळली तेव्हां तेव्हां साधारणपणें दुष्काळ हा तिचा सांथीदार होताच असें दिसते. आतां सुद्धां दुष्काळपीडित लोकांपेक्षां इतरांना या रोगाचा फारसा उपसर्ग होत नाही. आणि यदाकदाचित् झालाच तरी त्यांतील लोकांची मृत्युसंख्या कमी असते याचें कारण उघड आहे. दुष्काळग्रस्त लोकांना खाण्याचे हाल भयंकर काढावे लागतात. त्यामुळे त्यांच्या शरीरिक शक्ति क्षीण होतात. अशाप्रकारें क्षीण झालेल्या लोकांवर कोणत्याही रोगजंतूंचा अम्मल जारीनें होतो. त्याचीं प्रतिकारशक्ति अगदी क्षीण झालेली असल्यामुळे जंतूंना वाटेल तसा धुडगुस घालतां येतो; ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करतां “ उपासमार ” हें एक इतर कारणांपैकी प्रधानकारण होय.

दुसरें कारण जीवनशक्ति क्षीणता. (लो व्हायटॅलिटी). ही क्षीणता अमक्याच तऱ्हेनें उत्पन्न होते असें सांगतां येण कठिण आहे. तरी पण अनुवंशिक किंवा सांसर्गिक रोग, जर्ण अपचन, धातुक्षीणता, व्यायामाचा अभाव इत्यादिकांमुळे मनुष्याची जीवनशक्ति क्षीण होते. दिसण्यांत घडधाकट परंतु उपदंशादि अनेक रोगांनीं पोखारलेल्या लोकांची जीवनशक्ति फार क्षीण झालेली असते, जीवनशक्ति ही निवळ दिव्वाऊ शरीरांत जोरकस असते अशांतला भाग नाही. तसेंच खादाड, आयतोत्रा, पोशे, दिवसांतून हजार वेळां खाऊन तक्याशीं रेलून पडून राहिलेले अळशी ह्यांची जीवनशक्ति फार क्षीण झालेली असते. असल्या माणसांवर त्या सांथीचा अम्मल फार जोरदारपणें चालतो असें भाटळून आलेलें आहे.

अनियमित वागणूक हेंही जीवनशक्ति क्षीण होण्याचें तिसरें कारण आहे. हीं सर्व कारणें अप्रत्यक्ष होत. प्रत्यक्ष किंवा प्रधानकारण रोगबीज अगर रोगजंतु असल्या कारणानें सांथीच्या रोगांत सररहा सर्व प्रकारचीं माणसें सांपडतात आणि रोगास बळी पडतात. अप्रत्यक्ष कारणांच्या योगानें रोग्यांच्या शरीरांतील रोगबीजांना जोर येतो, इतकेंच कायतें.

आयुर्वेदशास्त्रदृष्ट्या सांथीचीं कारणें:—आयुर्वेदांत असल्या अनेक सांथीसंबंधीं विवेचन केलेलें आहे. सांथ सुखं होण्यापूर्वीं विद्वान् वैद्यांची सभा भरत असे. त्या सभेंत रोगाच्या कारणांचा, लक्षणांचा, चिकित्सेचा वगैरे वगैरे फार सूक्ष्म विचार होत असे. असल्या सभांतून अनेक तद्वित वैद्य आपलें ह्मणणें सप्रमाण मांडीत. सर्वांच्या ह्मणण्याचा अध्यक्ष विचार करीत व आपलें ह्मणजे सभेचें मत शेवटीं सांगत. असल्या एका सभेचा वृत्तांत चरकसंहितेंत विमानस्थानांत जनपदोद्धंसनीय नामक अध्यायांत सांगितला आहे. तो सर्वांनीं एकवार वाचावा अशी आमची शिफारस आहे.

आयुर्वेदाच्या मते वायु, उदक, देश व काल ह्या चार द्रव्यांची (भावांची) दुष्टि हें सांथीच्या रोगाचें प्रधानकारण होय. अत्यंत वाईट वारें, विघडलेले पाणी, जंतुजुष्ट देश, व दुष्काळासारखे काळ हे दुष्ट भाव होत. आणि केव्हांही असल्या सांथीबरोबर काळविपर्यय असतोच असतो. ऋतुमानाप्रमाणें योग्य असलेल्या गोष्टी घडत नाहींत पावसाळ्यांत योग्य पाऊस न पडणें, थंडीत थंडी नसणें, उन्हाळ्यांत उन्हा प्रखर न पडतां थंडी अगर पाऊस पडणें इत्यादि ऋतु विपरीत गोष्टींचा परिणाम वाईट होतो. पावसाळ्यांत पाऊस न पडल्यानें अन्न व पाण्याचा तुटवडा तर पडतोच पण सर्व वर्षभर हवेंत उडालेले, वातावरणांत पसरलेले धूळ, जंतु, इतर विषारे हे पदार्थ स्वच्छ धुतले न जातां तसें व हवेंत तरंगत राहातात. इतकेंच नव्हें, तर त्यांची वाढही होते. पाऊस चांगले दणकाऊन पडून गेले ह्मणजे ही घाण पावसाच्या पाण्याच्या योगानें स्वच्छ धुली जाते. पावसाबरोबर ती जमिनीवर पडते व तेथूनही स्वच्छ धुतली जऊन समुद्रास मिळते. अशाप्रकारें हवा स्वच्छ व निर्मळ होते. पण पाऊस नसला ह्मणजे काय ? सर्वच कारभार अस्वच्छतेचा ! अस्वच्छता ही रोगांची वाण होय.

इन्फ्युएन्झाचे विपारी जंतु शरीरांत कसे प्रवेश करतात— ह्याबद्दल शास्त्रज्ञांचें एकमत नाहीं. हे जंतु हवेंत तरंगत असल्यामुळे मनुष्याच्या श्वासो-

च्छ्वासाबरोबर शरीरांत प्रवेश करितात, आणि नंतर सर्व शरीर व्यापतात, असें एक मत आहे. हें विषारही प्लेगच्या विषाराप्रमाणें एकाच्या शरीरांतून दुसऱ्याच्या शरीरांत टोंचलें जात असलें पाहिजे. आणि ह्मणून ढेंकूण किंवा पिसवा यांच्याद्वारे हें विषार मनुष्याच्या शरीरांत टोंचलें जात असावें.

वस्तुस्थिति अशी आहे की, रोग्याच्या श्वासोच्छ्वासाच्या द्वारे ह्या रोगाचा प्रसार जास्त होतो. जीं गांवें अगदीं वाजूला असून ज्यांचा संबंध इन्फ्ल्युएन्झानें पळविलेल्या रोग्यांशीं आलेला नाहीं अशीं गांवें ह्या सांथीपासून अलिप्त राहिलीं. आमच्या नगर शहरांत प्रथमतः सांथ व्यापारी विशेषतः सराफांनीं आणली. त्यावेळीं सोन्याचा भाव तेज होता. शहरांत सोनें खरेदी करावयाचें व मुंबईस जाऊन विकावयाचें असा सराफांनीं तडाखा सुखें केला. मुंबईस सांथीचा पहिला हत्ता सुखें होता. जितके लोक त्याप्रमाणें दर चार पांचवे दिवशीं मुंबईस जात असत तितक्यांना ह्या रोगाची पाळी घावी लागली. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या घरांतील माणसांनाही पाळी घावी लागली. प्रथम ज्या रोग्यांस इन्फ्ल्युएन्झा झाला त्या बहुतेक रोग्यांना आह्मांस पाहावें लागलें व त्यांच्यावर चिकित्सा करावी लागली. त्यामुळें आह्मांस स्वतःसही पाळी घावी लागली. अशा रीतीनें हा रोग येथे आला. आह्मांस वाटतें ह्याच पद्धतीनें तो देशभर पसरला आहे. समजा की, सर्व देशाचें मुंबईशीं असलेलें दळणवळण जर प्रथमपासूनच बंद केलें असतें तर हा रोग इतका पसरला असतां कीं काय ? हा प्रश्नच आहे.

इन्फ्ल्युएन्झा रोगाचें विषार रोग्याच्या श्वासोच्छ्वासाबरोबर शरीरांतून बाहेर पडतें, हें ज्यांचीं फुफुसें बिघडलीं आहेत त्यांचें झालें. पण ज्यांचीं आंतडीं बिघडलीं आहेत अशा लोकांच्या जुलाबाबरोबरही रोगजंतु बाहेर पडतातच. रोग्याच्या श्वासाबरोबर जंतूंचा प्रसार फार अधिक प्रमाणांत होतो आणि ह्याचमुळें एकदां हा रोग घरांत शिरला कीं, घरेंची घरे व्यापून जातात ह्मणजे ह्या रोगाचे जंतु हवेंतून आपोआप पसरत नाहींत एका रोग्याच्या श्वासोच्छ्वासांतून घरांतील हवेंत अगर त्या रोग्याच्या सभोंवारच्या हवेंत हे जंतु पसरतात. रोग्याजवळ असलेल्या इतर माणसांना त्या जंतूंचा उपसर्ग पोचतो. ह्मणजे तीं जंतूंची व्यापलेली हवा इतर लोकांच्याही श्वासोच्छ्वासांत जाते. त्यातून जंतूंनीं शरीरांत प्रवेश करतात. आणि मग दुसऱ्या निरोगी माणसाच्या शरीरांत रोग उत्पन्न करतात. एवंच एक मनुष्य

दुसऱ्या मनुष्यास रोगी बनवतो. केवळ हवेची ~~आवाज~~ कावास येत नाही.

प्लेगप्रमाणें इतर जंतुवाहक प्राण्यांच्या योगानें हा रोग ~~पसरतो~~ असं आह्मांस वाटत नाही. आमच्या येथें जेव्हां रोगाची साथ जोरांत होती तेव्हां जंतुवाहक प्राण्यांपैकीं कोणताही प्राणी विलकूल नसलेल्या ठिकाणीं सुद्धां त्या रोगानें प्रवेश करून धुमाकूळ घातला आहे. पिसवा, ढेंकूण, डांस यांच्या योगानें त्या रोगाचें विषार शरीरांत टोंचलें जातें असें गृहीत धरलें तर प्रथमतः रक्त दुष्ट होऊन नंतर स्वरेंद्रियें अगर श्वसनेंद्रियें दुष्ट झालीं पाहिजेत. हें तर्कास धरून सिद्ध होतें. येथें प्रथम स्वरेंद्रियें अगर श्वसनेंद्रियें दुष्ट होतात. आणि ह्मणून आमच्यामते हें विषार साक्षात् त्याच इंद्रियांत प्रथम प्रवेश करते. जंतुवाहक प्राण्यांच्या योगानें ह्याचा शरीरांत प्रवेश होत नसावा.

इन्फ्ल्युएंझाचीं पूर्वलक्षणेंः—ह्या ज्वरास प्रारंभ अगदीं अवचित होतो. उत्र भरण्यापूर्वीं फार तर दोनतीन तास अगोदर अंग मोडून येतें. पण त्याच्या अगोदर कांहीं सुद्धां जागवत नाही. उत्र भरण्यापूर्वीं अंग भरून येणें, थकवा वाटणें, कशावरही लक्ष न लागणें, तोंडास चिकटा किंवा मळमळ सुटणें, डोकें दुखणें, डोळ्यांस व नाकास पाण्याच्या धारा लागणें, उन्हांत बसावेसें वाटणें किंवा ऊन गोड लागणें, थंडी वाजणें, जांभया येणें, अंग मोडून आल्याप्रमाणें होणें, अंग दुखणें, अंग जड पडणें, अंगावर वारंवार रोमांच उठणें, अरुचि, डोळ्यांपुढें अंधेरी येणें, डोळ्यांची आग होणें, विशेषतः अंग दुखणें व तें इतकें कीं, अगदीं वेचैन होण्याइतकें दुखणें हीं मुख्य लक्षणें होत. अंग दुखणें हेंच लक्षण वाढत वाढत कंवर फार दुखूं लागतें. बोटांची पेरें, सांधे, मानेचा कांटा हीं सर्व अतिशय ठणकूं लागतात. कित्येकांची कंवरच फार दुखते तर कित्येकांचा मानेचा कांटाच फार दुखतो. एवंच या तापास कांहीं लोक कंवरमोडी, तर कांहीं लोक मान मोडी ह्मणतात हें अन्वर्थक दिसतें. घसा दुखणें, पडसें येणें, थोडा थोडा खोकला येऊं लागणें हीं लक्षणें वाढूं लागलीं कीं तापाचा प्रारंभ झाला असें समजावें. हल्लींच्या दुसऱ्या सांथींत घसा, गळा वगैरे प्रथमतः दुष्ट होतात.

ह्या तापाचीं लक्षणेंः—वर सांगितलेलीं पूर्व लक्षणें किंवा उत्र येण्याच्या अगोदरचीं लक्षणें पुढें पुढें वाढत जाऊन स्पष्ट होतात. मुख्य रोगास सुर-

वात होते. ह्या रोगांत अनेकविध लक्षणे दिसून येतात. रोगजंतूंचा प्रवेश ज्या ज्या स्थानांत झणून होईल ते ते स्थान दुष्ट होते, व दोषही दुष्ट होतात. जंतूंच्या विषामुळे दोषांची दुष्टि व दोषांच्यामुळे स्थान दुष्टि असा या रोगांत क्रम असतो. त्यामुळे अमुक तऱ्हेचीच फक्त लक्षणे होऊन राहातील असा नेमच राहिला नाही. श्वसनक्रिया, अभिसरणक्रिया, पचनक्रिया, वातवहक्रिया, या सर्वांत किंवा एकेका क्रियेत विवाद होतो. वात व कफ हे दोन बहुशः दुष्ट होतात. कित्येक रोग्यांत पित्तही दुष्ट होते. पण प्राधान्येकरून वात कफ दोषांची दुष्टि अधिक पाहण्यांत येते. आणि झणून आर्ही याला वातकफप्रधान ज्वर असे नांव दिलेले आहे. ज्वराचे मूळ कारण जंतु असले तरी त्या जंतूंचा परिणाम शरीरांतील दोषांवर घडतो आणि दोष दुष्ट झाले झगजे शरीर दुष्ट होऊन रोग उत्पन्न होतो. सर्व शहरभर किंवा देशभर रोगजंतूंचा प्रसार झाला असून सुद्धां कित्येक लोकांना रोग होत नाही. मुंबईस पहिल्या सार्थीत सरासरी ११ लाखांच्यावर्तीत ३ लाख लोकांना त्या सांथीने पछाडले. त्यांपैकी फक्त १६४० लोक दगावले. दुसऱ्या सार्थीत सुमारे २,४०००० लोक ह्या सांथीने लागले. त्यांपैकी १६६९७ रोगी १२ सप्तेवरपर्यंत दगावले. पुण्याच्या सार्थीतही ह्याचप्रमाणे अनुभव आला आहे. सर्व शहरांतून किंवा खेड्यापाड्यांतून असाच अनुभव आहे. जास्त जास्त व भयंकर सांथ असली तरी सरासरी $\frac{१}{४}$ किंवा $\frac{१}{३}$ इतकाच रोग्यांचा आंकडा भरतो. तर असे कां व्हावे? रोगजंतु बाकीच्या लोकांना कां बाधा करीत नाहीत ? तर याचे उत्तर असे की, दोषांची दुष्टि बाकीच्या लोकांत होत नाही. आधुनिक वैद्यक सांगते की, त्यांची प्रकृति जंतूंच्या वाढीला अनुकूल नसते. ज्यांची प्रकृति जंतूंच्या वाढीला अनुकूल असते अशांना रोग उत्पन्न होतो, इतरांना होत नाही. येथे असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, कोणती प्रकृति अनुकूल व कोणती प्रकृति अननुकूल समजावी? ह्याबद्दल हल्लीच्या शास्त्रज्ञांचा वर्ग कांहीं उलगडा करीत नाही. आमच्या आयुर्वेद शास्त्राच्या दृष्टीने ह्या बाबतीत एक पाऊल तरी आर्ही पुढे आहोत. ज्या लोकांच्या प्रकृतीत वात किंवा कफ दोष यांची वृद्धि किंवा चय झालेला आहे अशाच लोकांना हा रोग होणे शक्य आहे. इतरांना होणार नाही. जंतु कित्तीही मारक असूदेत. जर त्यांना अगर त्यांच्या विषांना योग्य दोषदुष्टीची परिस्थिति

लाभली नाही तर त्यांचे कांहीं सुद्धां चालणार नाही. दोष पूर्णपणे दृष्ट होण्यापूर्वी त्यांची स्वस्थानी वृद्धि (चय) किंवा एकंदर शरीरांतच वृद्धि व्हावी लागते. आणि नंतरच मग त्यांचा कोप होतो. हें तःच निश्चित ठरलेलें आहे. हें तत्र रोग अमक्यासच कां व्हावा? त्याचें उत्तर देण्यास समर्थ आहे असें वाटतें. लक्षणांच्या विषयांत हा वाद यात्रयास नको होता. परंतु तूर्त प्रसंग असा आहे कीं, चोहोंकडून आमच्या शास्त्रावर अशा स्त्रियत्वाचा हल्ला होत आहे. अशावेळीं शक्य तितकी आमची वाजू पुढें मांडणे अवश्य होय. असो; तर एकंदरीत काय कां, आधुनिक शास्त्रा-पुढें एक पाऊल जाऊन आमचें शास्त्र सांगतें कीं, दोषांचा चय किंवा वृद्धि झाल्याशिवाय केव्हांही रोगोत्पत्ति होत नाही. आणि हेंच इतक्याच रोग्यांस कां पछाडलें ह्या प्रश्नाचें समर्पक उत्तर होय !

ह्या रोगांत मुख्यतः ज्वर, डोकें दुखणें, अंग दुखणें व खोकला हीं लक्षणें असतात असा सर्व लोकांना अनुभव आहे. पण वारकाईनें पाहूं गेल्यास ह्या रोगांत अनेकविध लक्षणें दिसून येतात शरीरांतील मुख्य चारी क्रियांवर याचा परिणाम घडतो हें वर आर्ही सांगितलेंच आहे. असो; थंडी वाजून व अंग मोडून आल्यानंतर ज्वर भरतो. साध्या रोग्यांत हा ज्वर १०२ ते १०३ अंशांपर्यंत असतो. परंतु अत्यंत तीव्र प्रकारांत व पुढें अंतःशोथ उत्पन्न होणाऱ्या रोगांत हें प्रमाण १०४ पासून १०६ ४ पर्यंत वाढलेलें पाहण्यांत आलें आहे. ज्वराबरोबरच अंग ठणकणें, कंठ, मानेचा कांटा, पाठ विशेषतः कणा दुखणें हीं सुखें होतात. घसा दुखणें, खोकला, खोकतांना छातींत दुखणें, डोकें दुखणें, नाकांतून पाणी व्हाणें, नाक दुखणें, खवखवणें, पडजीभ पडणें, कोरडा त्रासदायक खोकला, पांटात छातीजवळ दुखणें, शौचास साफ न होणें तर कित्येकांना अतिशय जुलाब होणें, जुलाब बहुशः पिवळट रंगाचे होतात. कित्येकांना आंव किंवा त्याबरोबर रक्तही पडतें. लव्ही चांगली होत नाही. ती लाल, गढूळ व थोडीथोडी होणें, सर्वांगाचा दाह होणें. हा दाह कित्येक तीव्र रोग्यांना इतका जाणवतो कीं, ते सारखे आरडतच असत त. कित्येकांना भयंकर वांती होते. वांती हें लक्षण थोड्याफार प्रमाणानें बहुशः प्रत्येक रोग्यांत असतेंच. हीं सर्व साधारणतः सामान्य लक्षणें होत. विशेषतः लक्षणांची नोंद करूं गेल्यास येणेंप्रमाणें लक्षणें दिसून येतात—

डोकें:—या रोगांत डोकें अतिशय दुखतें, डोक्यांत वेदना किंवा फुटल्याप्रमाणे होणे, आंत खिळे मारल्यासारखी वेदना होणे, भ्रमल्यासारखे वाटणे, कोणत्याही स्थितींत डोक्यास बरे न वाटणे हीं लक्षणें विशेष असतात. कपाळपट्टी व आंख दोन्ही दुखतात. कित्येक वेळां डोकें अगदीं खोल खोल दुखतें असें रोगी ओरडत असतो. माझे डोकें फुटलें फुटलें असा सारखा टाहो चाललेला असतो.

डोळे:—बहुतेक लाल, परंतु प्लेगमध्ये ज्याप्रमाणें लालबुंद असतात तसें मात्र नसतात. ह्यांत मेंदूची विकृति असेल तरच डोळे लाल, गढूळसर असतात. कित्येकांचे डोळे येतातही. डोळे दुखणे हेही एक लक्षण असतें.

कान:—कानांत दुखणे, आवाज होणे व जडपणा वाटणे हीं प्रथमतः लक्षणें असतात. जीं जीं उग्र जास्त जास्त दिवस टिकतो तो तो कानानें ऐकूं येईनासें होतें. हे लक्षण बहुशः सार्वत्रिक आहे.

तोंड, घसा, गळा व जीभ:—ओंठाची वरची त्वचा भाजल्यासारखी होते, वरची कांतडी सोलून निघतात. कित्येकांचे ओंठ सुजतात, त्यांतून रक्त निघतें, हिरड्या सुजतात, दांत सळसळतात, दांतांतून रक्त येतें, दांतवेष्टनें दुखतात, हिरड्यांना त्रण पडतात, जीभ बहुशः कोरडी, खरखरीत, काळी, भाजल्यासारखी, कांटे असल्याप्रमाणें असते. कित्येकांना बोलतांना त्रास फार पडतो कित्येकांत जीभ वकडी पडते लगजे लुळी पडते. त्यामुळे बोलणे चांच त येतें. पडजीभ व तिच्या भोंवतालचा भाग बहुशः सुजल्यासारखा असतो. कित्येकांत सूज नसते पण त्या भागांवर बारीक बारीक फोड आलेले असतात. कित्येकांत पडजीभ लांबते, लालपिंड सुजतात, त्यामुळे कोरडा व त्रासदायक खोकला येतो. घशांत कूस अडकल्याप्रमाणें सारखें खवखवत असतें. घसा व स्वरेंद्रियें यांना बारीक बारीक सूज असल्यानें घसा बसतो. आवाज बिलकुल निघत नाही, किंवा घोगरा आवाज निघतो, बोलतांना त्रास होतो.

श्वासवाहिन्या:—इन्फ्ल्युएंझाच्या विषाराचें हे मुख्य स्थान असावें असें वाटतें. कारण शेंकड, ८० रोग्यांत श्वासनलिकांचा दाह हे लक्षण असतें. प्रारंभापासून काळजी घेतली तर हे लक्षण फारसें विकोपास जात नाही. परंतु प्रथमपासून कोणी फारशी काळजी घेत नाही. तार सुखे श्वा-
ल्यापासून दुसरे किंवा तिसरे दिवशीं श्वासनलिकांना बारीक बारीक सूज

आल्याचें निदर्शनास येतें. खोकला तर प्रथमपासूनच असतो, परंतु तो पुढें पुढें फार वाढतो, छाती दुखूं लागते, प्रथम प्रथम छाती जास्त दुखते पण जसजसा कफ सुटूं लागून कफ पडतो तसतसें छातीचें दुखणें कमी होतें. कफ एकदोन दिवसानंतर सुटतो, व कफ सुटूं लागला ह्मणजे ज्वरही कमी होतो. कित्येक रोग्यांत कफसंचयही होतो. त्या रोग्यांना फार त्रास होतो.

पुष्फुसावरणः—कित्येक रोग्यांना पुष्फुसावरणदाह किंवा शोथ (फ्लुरिसि) होतो. अशांना श्वास जास्त लागतो, छातीचा वरचाच भाग जास्त दुखतो, त्याला दुखीरपणा येतो, श्वासोच्छ्वास घेण्यास एकप्रकारें ताण पडल्यासारखें होतें. छाती वरून ताणल्यासारखी होते. पुष्फुसावरणशोथ, श्वासनलिकाशोथ व पुष्फुसशोथ हीं उरःपरीक्षणनलिकेच्या सहाय्यानें छाती तपासून ठरविणें चांगलें.

पुष्फुसें (कफस्थान)—इन्फ्युएन्झा तापांत मुख्यतः पुष्फुसांना शोथ येतो, पुष्फुसदाह होतो व त्यायोगें रोगी दगावतो ह्मणूनच हा रोग भयंकर होय. सांथीच्या पहिल्या हप्त्याच्यावेळीं ज्वर येई व रोगी दोनतीन दिवसांत मोकळा होई त्यावेळीं मुंबई शहरांत सुमारे ३ लाख लोक अजारी पडले. पण त्यांपैकीं फक्त १,६४० लोक कायते मृत्युमुखी पडले. ह्मणजे त्यावेळीं पुष्फुसदाह किंवा तदंगभूत इतर विकार झाले नाहींत. रोगाच्या दुसऱ्या हप्त्याच्यावेळीं हीच मृत्युसंख्या अडीच लाखांत सोळा हजारांवर गेली. तर ह्या रोगांत मृत्युसंख्येचें प्रमाण पुष्फुसांच्या शोथांमुळे वाढतें असें आढळून आलें आहे. पुष्फुसशोथांत ज्वरोष्मा जास्त वाढणें, त्वचा खरखरीत कोरडी असणें, श्वासोच्छ्वास वाढणें, छाती दुखणें हीं लक्षणें विशेषतः असतात. उरःपरीक्षणनलिकांच्या व छाती तपासण्याच्या इतर परीक्षांच्या योगानें पुष्फुसदाह ओळखतां येतो. आणि तेंच परीक्षेचें मुख्य व निश्चित साधन आहे. तरीसुद्धां नाडीचा पूर्ण वेग, श्वासोच्छ्वास वाढणें, ज्वर जास्त, छाती दुखणें, ह्या लक्षणांवरून पुष्फुसदाह थोडाबहुत ओळखता येतो. नेहमीं नाडीचे ठोके १ मिनिटास ७० ते ८० पर्यंत असतात, ज्वरोष्मा वाढला असतां हेच ठोके ११० पासून १४० पर्यंत ज्वरोष्माच्या मानानें असतात. श्वासांचा वेग नेहमीं एका मिनिटास सरासरी २२ पर्यंत असतो. परंतु पुष्फुसदाह किंवा शोथ झाला असतां हाच वेग ४० ते ७० पर्यंत वाढतो. ह्मणजे एरवीं जो वेग १ श्वासास ४ नाडीचे ठोके असा सरासरी असतो, तोच

यांत १ श्वास २ नाडीचे डोके येथपर्यंत वाढतो. इतके श्वास वाढतात. मुख्यतः लक्षणें येणेंप्रमाणें:—

प्रथमतः कडकडून थंडी वाजून ताप भरणें, ज्वर थोड्याच वेळांत १०४ अंशांतका किंवा जास्त चढणें, अंगाची त्वचा खरखरीत, सूक्ष्म असून अंगास हात लावल्यास हातास चटका बसल्याप्रमाणें वाटणें, दोन्ही गाल किंवा कित्येक रोग्यांत एकच गाल लाल होणें, एक विशेष प्रकारची लाली चढणें, डोळे पाण्यानें भरल्यासारखे चकचकीत, तेजस्वी असून दृष्टींत चित्तेची छाया मात्र स्पष्ट दिसणें, चेहरा ओढून घेतल्यासारखा होणें, ओंठावर पापुद्रा किंवा पापडी येणें हीं लक्षणें असून शिवाय जंतुज विषाणाचीं ज्वर, भूक नसणें, तहान, कोरडी व लवयुक्त जीभ, डोकें दुखणें, अंग दुखणें, अरति (अनिच्छा), थोडें व लाल मूत्र, नाडीचा वेग वाढणें हीं लक्षणें असतात.

ह्या साधारण लक्षणांशिवाय ज्या भागांवर शोथ (सज) उत्पन्न होते त्या त्या भागांचीं अशीं विशेष लक्षणें असतात. हीं लक्षणें ज्वर आल्यापासून बारा ते चोवीस तासांनंतर सुरू होतात. कित्येक तीव्र प्रकारांत तीन चार तासांतच हीं लक्षणें सुरू झाल्याचीं उदाहरणें आहेत. पण अशीं उदाहरणें फार कमी. छातीत दुखणें किंवा कळा निवणें हें ह्या लक्षणांपैकीं मुख्य लक्षण होय. पुष्कुसाच्या ज्या भागास सूज येते त्या भागावरील आवरणास सूज प्रथम आलेली असते, त्यामुळे प्रथमतः तो भाग दुखू लागतो. कित्येक रोग्यांची छाती अतिशय भयंकर दुखते ती इतकी की, त्यास कशानेही चैन पडत नाही. कोणत्याही स्थितींत बरें वाटत नाही. तर कित्येकांना ही पीडा फारशी जाणवत नाही. छातीतील दुखणें श्वासोच्छ्वास करण्यानें वाटतें किंवा जास्त वाटतें आणि ह्मणून रोगी शक्य तितका श्वास रोखण्याचा किंवा अगदीं वर वर श्वास घेण्याचा प्रयत्न करतो. आणि त्याचमुळे रोग्याचे श्वास वाढतात ह्मणजे जल्द चालू लागतात. खोकला हें अणखी एक मुख्य लक्षण होय. खोकला आल्यानें दुखीर भागास अत्यंत त्रस होतो, ह्मणून रोगी शक्य तितका खोकला दावण्याचा प्रयत्न करतो. पण तो प्रयत्न सफल न होतां त्यास खोकावें हें लागतेंच. ह्मणून सगळीं दावून दवरून दवरून असाच खोकला येतो. खोकून खोकून व मोठ्या त्रासाने कष्टाने विकट, घट्ट व अगदीं थोडासा बेडका पडतो. वेडक्यावरेंबर

वहुतेक तीव्र रोग्यांत रक्त येतें. रक्ताचा रंग बदललेला असतो. यामुळें तबकीर ओढल्यानंतर नाकांतून शेंबूड ज्या रंगाचा पडतो तद्वत् हा बेडका असतो. साधारणतः किरमिजि रंगाचा बेडका सुटतो. बेडक्याबरोबर कियेकांना तांबडेलाल रक्त सुद्धां वेगळें पडतें. लहान मुलांना खोकला येऊन बेडका पडतोच असें होत नाहीं. त्यांना नुसता श्वःसच जास्त लागतो.

अश प्रकारें साधारणतः ७, ९ किंवा ११ दिवसपर्यंत हीं लक्षणें असतात. वर लिहिल्या दिवशीं ज्वरोष्मा एकदम कमी होऊं लागतो. ज्वरोष्मा पुष्पळवेळां नेहमीं पक्षां कमी होऊन अंग गार पडते. रोग्यास गार घाम सुटून तो आश्रेनासा झाल्यास रोगी दगावतो. पण चागल्या प्रकारांत घाम वगैरे न सुटतां रोग्याचा ज्वरोष्मा कमी कमी होत ज्वर निघतो व रोगी बरा होतो फक्त अशक्तता मात्र कायम राहाते.

पुष्फुसांतील विघाड समजण्यास प्रत्यक्ष छाती तपासाची लागते. त्यायोगें विघाड कोणत्या भागांत झाला आहे व प्रत्यक्ष रोग कोठें आहे, हें स्पष्टपणें समजतें. सर्वसाधारणपणें छाती ठोकून पाहाणें व परीक्षणनलिकेनें श्वःसोच्छ्वासाचे आवाज ऐकणें या दोन साधनांनीं छाती तपासतां येते. नेहमीं ह्मणजे निरोगी स्थितींत पुष्फुसांच्या भागांवर एका हात पालथा ठेवून दुसऱ्या हाताच्या बोटांनें त्यावर बेतनें ठोका मारल्यास पोकळ आवाज निघतो. पण जसजसें पुष्फुस घट्ट होऊं लागेल तसतसा हा पोकळपणा कमी होऊन त्या टिकाणीं आत कांहीं तरी घट्ट पदार्थ असल्याप्रमाणें भरीव (डल) आवाज निघूं लागतो. ही त्या रोगांतील मुख्य खूग होय. रोगाच्या प्रारंभीं ह्या भरीव आवाजाच्या जागेवर परीक्षणनलिका लावल्यास एक विशेष प्रकारचा (क्रेपिटेशन्स) घरघर असा आवाज ऐकूं येतो. हा आवाज विशेषतः श्वास आंत घेत असतां ऐकूं येतो. पण पुढें पुढें जसजसा पुष्फुसांत कफसंचय होऊं लागून तें घट्ट होतें तसतसा हा आवाज कमी होतो. कित्येकवेळां कांहीं तरी दोन पदार्थ एकमेकांवर घासताहेत असा “ घस-घस ” आवाजही ऐकूं येतो. अशा वेळीं पुष्फुसावरणही सुजलेले असतें. हे आवाज पुढें पुढें कफ सुटून पुष्फुसांच्या घटकांत साठूं लागला ह्मणजे कमी होतात. पुढें मात्र “ बुडबुड ” असा आवाज येऊं लागतो. रिठ्यांचा फेस नळीनें पोरें फुंकीत असतां ज्याप्रमाणें एक प्रकारें बुडबुड आवाज होतो तद्वत् छातींत आवाज निघूं लागतो. अर्थात् छातीची परीक्षा कर-

प्याचें काम अद्बड असून तें प्रत्यक्ष शिक्षणानेंच करतां येईल. पणही परीक्षा फार महत्वाची होय.

असो; तर वर आम्हीं सांगितलेलीं लक्षणे कित्येक रोग्यांत फार तीव्र आढतात तर कित्येकांत तर भीतिप्रद असतात, छातीतील दुखणे अति त्रासदायक व असह्य असतें. तें इतकें कीं, रोगी त्यायोगें अगदीं बेचैन होऊन जातो. खोकला सारखा, दासदायक व कोरडा असतो, त्यामुळें रोगी अगदीं बेजार बेजार होऊन थकून जातो. ज्वरोष्मा अत्यंत वाढतो, तो इतका कीं रोगी वेशुद्ध होऊन पडतो. छातीत कफ जास्त सांठल्यामुळें व हृदयाची क्रिया नीट न चालल्यामुळें रोगी अर्धवट गुंगीत अर्धवट तन्द्रा लागल्याप्रमाणें असा असतो. निद्रानाश अगर झोंप न येणें व श्रम, वेशुद्धि, वडवड हीं लक्षणे अतिशय भीतिप्रद होत. हीं लक्षणे अमतां रोगी दगावण्याची अतिशय भीति असते. आणि सर्वांत शेवटीं हृदयाची क्रिया कमी कमी होत जाऊन हृदय बंद पडणें अगर नाडी सुटणें हें लक्षण अत्यंत वाईट होय. नाडी सुटूं लागली, नाडी अर्धफ्लुत होऊं लागली कीं रोग्याचा काल समीप आला असें समजावें. आणि ह्मणून येथवर पाळी येणारच नाहीं अशी तजवीज करावी.

हृदय—इन्फ्ल्युएन्झा तापांत हृदय विशेष अशक्त होतें. हृदयाच्या क्रियेत अशक्तपणा, अनियमितपणा, वातप्राधान्य हीं लक्षणे मात्र दिसून आलीं आहेत अशक्तपणा इतका येतो कीं रोगी चांगला बरा झाल्यानंतर सुद्धां थोडक्या उठण्यासण्याच्या श्रमानें रोग्याचा अंत होतो, अशी उदाहरणे आमच्या पाहण्यांत आलीं आहेत. हृदयाच्या क्रियेतील अनियमितपणा तर पुष्कळ रोग्य त आढळला आहे. वातप्राधान्यत्वाचा फक्त एकच रोगी आढळला. पण त्यांतही शास्त्रदृष्ट्या एक विशेष असल्यानें त्या रोग्याबद्दल थोडे तपशीलवार लिहिणें जरूर आहे. हा रोगी आह्लास रात्रंदिवस पहावयासही मिळाला आहे त्यामुळें त्याचीं बारीकसारीक लक्षणे सुद्धां आह्लास देतां येतील. पण ग्रंथ वाढेल, सबब फक्त हृदयासंबंधी फरक तेवढे येथें देतो.—इन्फ्ल्युएन्झा झाल्याच्या ९ व्या दिवशीं रात्री ९ वाजतां रोग्याची नाडी क्षीण, अनियमित व कमी ठोके देऊं लागली. हातापायांस घाम सुटून गाढवा येऊं लागला. मात्र रोगी पूर्णपणें शुद्धीवर होता, व इतर लक्षणे कांहीं नव्हतीं. खोकला मात्र होता. नाडीचा अनियमितपणा सारखा चार

पांच तासपर्यंत होता. नाडीचे ठोके ८४ पासून कमी होत होत नाडी अगदी मंद चालून ६४ ठोके देऊं लागली. उपचार करतां करतां चार तासानें नाडी पूर्वस्थितीवर येऊन पूर्णपणें सुधरली. पुनः दुसरे दिवशीं सायंकाळीं ६ वाजेपासून हा झटका सुखं झाला. स्थिति अगदी पूर्वीप्रमाणें पण नाडीचा वेग कमी होत होत ९४ वर आला. तिसरे दिवशीं सायंकाळीं पुनः असाच झटका येऊन नाडीचा वेग ४८ वर आला ह्मणजे जवळ जवळ नेहमीपेक्षां निम्यावर नाडी आली. तरी सुद्धा इतर लक्षणें श्राव कांहीं फारशीं वाढलीं नव्हतीं. फक्त नियमितवेळीं हातापायांस गारवा, नाडीचा अनियमितपणा, मंदपणा व किंचित् गुंगी, इतकीं कायतीं लक्षणें नियमितपणें सारखीं चार दिवस होत होतीं. पुढें पुढें हीं लक्षणें कमी होऊन रोग्यास बरें वटूं लागलें.

हृदयावरील ताबा चालविणाऱ्या वातशक्तीच्या विकृतीमुळें असलीं लक्षणें होतात. ह्याचें दुसरें एक उदाहरण असें कीं, वर दिल्याप्रकारच्या आणखी एका रोग्यास असलींच लक्षणें असतां त्याची नाडी पाहण्याचा प्रसंग आला. सुमारे १०।१५ मिनिटांच्या अवधीत प्रथम नाडीचा वेग दर मिनिटास ९४ पुढें ४८ तर लागलीच ५ मिनिटांनीं ८० पर्यंत ठोके पडूं लागले. ह्मणजे वातशक्तीत इतकी चलबिचल होत होती. त्या रोग्यास वातविध्वंसानेंच बरें वाटलें. असो.

ह्या विषाराच्या परिणामानें हृदय अतिशय अशक्त होतें. तें इतकें कीं, यत्किंचित् परिश्रम सुद्धां हृदय बंद पडण्यास पुरें होतात. आरंभां स्वतःची भावजय ह्या रोगांतून पूर्णपणें बरी झाली. पण तिनें एक दोन दिवस केवळ अंधरुणावरच मूल वगैरे घेण्याचे श्रम केले. तेवढ्या श्रमानें एकदम “हृदय बंद” पडून तिचा अंत झाला. अशा प्रकारचीं पुष्कळ उदाहरणें दिसून आली आहेत. पुष्कळशोथ नसतां एकदम मृत्यु येण्याचें मुख्य कारणही हृदय अशक्ततेमुळें एकदम बंद पडतें किंवा हृदयाच्या इंद्रियांतील स्रोतसें फुटतात. ह्या दोन कारणांनीं असा एकदम मृत्यु येतो. हृदयावरण अगर हृदयमुख (पुरीततम् आणि पुरीतती) ह्यांच्यांत शोथ उत्पन्न होत असावा अस पुष्कळ रोग्यांच्या उदाहरणांवरून वाटतें, परंतु प्रेतनिरीक्षणावरून असें घडून येत नाही असें सिद्ध झालें आहे. मात्र हृदयाच्या आंतील भाग व त्यांची क्रिया व्यवस्थित करणाऱ्या वातवाहिन्या ह्यांच्यांत मात्र विकृति होत असावी हें खरें आहे.

श्वासोच्छ्वासांतु व्यत्यय येगें, यकिंचित् श्रम केले असतां दम गेल्या-
सारखें वाटणें, हातापायांस गारवा, हातापायांस निळसरपणा येणें, तगमग,
दाह, अंगाची आग होणें, हृदयांतील पडदे घासल्याप्रमाणें हृदयस्थानीं
आवाज ऐकूं येणें हृदयांत दुखणें, आंचके येणें, नाडीचा मंदवेग किंवा मधून
ती बंद पडणे हीं लक्षणें हृदयांतील व्हेंट्रिकल्स प्रसृत झालीं आहेत असें दर्श-
वितात, किंवा त्यांवरील वातवाहिन्यांत विकृति उत्पन्न झाली आहे असें
दर्शवितात.

नाडी:—ह्या रोगांत नाडी अतिशय जलद व तीव्र चालते. प्रथम
प्रथम ज्वर जास्त असतां नाडीचा वेग जास्तच असतो. कियेक रोग्यांत हा
वेग दर मिनिटास १६० पर्यंत सुद्धां वाढतो. नाडी तीव्र, जलद, अनियमित
स्थितींत, अर्धफ्लुत खंडित अशी असतां सुद्धां रोगी उठून बसला असतां
सुद्धां तिचा इतका तीव्रवेग होतो. नुसत्या उठून बसल्यानेच वेग वाढतो असें
नाहीं, तर केवळ ह्या अंगावरून त्या अंगावर झालें तरी सुद्धां नाडीच्या वेगांत
फरक पडतो. ह्या विषाराचा परिणाम नुसत्या नाडीच्या वेगावर होतो असें
नाहीं, तर नाडीच्या अंतरंग वरही परिणाम होतो. आंत रक्तस्राव होतो
कित्येकांच्या कानांतून सुद्धां रक्त पडतें, कित्येकांच्या बेडक्यावरोवर रक्त पडतें, तर
कित्येकांच्या तोंडांतून रक्त पडतें, रक्ताचे जुळाव होतात, लघ्वींतूनही रक्त
पडतें, स्त्रियांना योनिस्त्रावही जास्त होतो. ह्मणजे एकंदरीत काय कीं
सर्व ठिकाणच्या रुधिरवाहिन्या अगदीं हळुवार व नलेल्या असतात जरा
साग पडला किंवा जरासें क्षोभक कारण झालें कीं त्या ताबडतोव फुटून
त्यांतून रक्तस्राव होऊं लागतो. इतका ह्या विषाराचा रक्ताभिसरणावर परि-
णाम घडतो.

त्वर्गेंद्रिय:—अंगावर निरनिशळय प्रकाशा पुळ्या उठतात. कित्ये-
कांना गोवराप्रमाणें सर्वांगावर तांबडालाल पुळ येतो. कित्येकांच्या
अंगावर काळसर निळसर पुळ येतो, तर कित्येकांना बारीक मोत्यांचें दाणे
किंवा मधुरा ह्मणतात त्याप्रमाणें पुळ येतो. हा पुळ बहुतेक सारखा ताप
असतां कोणत्याही ज्वरांत येतो. परंतु आमच्याकडील कांहीं वैद्यांना पुळ
येणें हें “मधुरा” या नांवाखाली स्वतंत्रच निदान असावें वाटतें. त्याप्रमाणें
ते निदान करून चिकित्साही करतात. पण ही चूक आहे. मोत्यांप्रमाणें
पुळ्या येणें हा कांहीं मुख्य रोग नव्हे तर हें एक लक्षण असून

कोणत्याही संतत येगाऱ्या ज्वरांत हे लक्षण असू शकते. ह्याचे मुख्य कारण असे की, वरचेवर घाम येण्याने त्वचेचा क्षोभ होतो, व त्यामुळेच ह्या पुळ्या उद्भवतात. कित्येक रोग्यांच्या अंगावर “अजगळीके” प्रमाणे काळसा पुळ्या उठतात.

आंत्रसन्निपाताप्रमाणे ह्या ज्वरांत वर सांगितलेल्या पुळ्या प्रत्येक रोग्यास उठतातच असा नेम नाही. ह्मणजे ह्या रोगाचा पुळ्या उठणे हा स्वभाव नव्हे. गोंवरांच्या तापानंतर बारीक बार येऊन गोंवर बाहेर पडतो व ज्वर कमी होतो. किंशा देवी निघण्याकरितांच मुळी देवीचा ताप असतो अशांतला ही ज्वर नव्हे. ह्या ज्वरांत शेंकडा २।९ रोग्यांना पुळ्या उठतात. ह्या पुळ्या बहुशः ज्वर अतिशय असल्यानंतर किंवा अतिशय घाम आल्यानंतर येतात. किंवा कोयनेल, सोडा सलिसिलेट, घामार्ची औषधे वगैरे दिल्यानेही असल्या पुरळ अंगावर उठतो.

त्वचा अगदी रूक्ष, खरखरीत, कोरडी व फुटीर अशी होते. कित्येकांना अतिशय घाम सुटतो, तो इतका की, मनुष्य अगदी वेडावून गेल्यासारखा होतो, पिसाळून जातो. आमच्या पाहण्यांत अशा प्रकारचे दोन रोगी आले आहेत. त्यांचा घाम कांहीं केल्या बरा होईना. मुट्टी रोगी उठून बसला की त्याला जसे पाझर फुटत, आणि घामाच्या धारा चालत. दुसरा रोगी तर नुसता थबथब गळत होता. ह्या दोन्ही रोग्यांना लघुमालिनी, असंत व माक्षिक यांच्या मिश्रणाने बरे वाटले.

मूत्रपिंड (ट्रक) व मूत्रमार्गः—ह्या रोगांत मूत्रांतून ओज (आल्बु-
मेन) जाते. पुष्कळशा रोग्यांच्या मूत्रांतून हे जात असल्याचे आढळून आले आहे. अशाप्रकारे ओजःक्षय हे इन्फ्ल्युएंझांत अगदी आवश्यक लक्षण होऊन बसलेले आहे. आमच्या निकट असलेल्या कित्येक रोग्यांना विचारांत इन्फ्ल्युएंझाचा ज्वर येण्यापूर्वीही मूत्राचा लालपणा व मूत्र थोडे होणे, जळ-
जळ ही लक्षणे होती असे त्यांच्या सांगण्यांत आले. ह्मणजे मूत्रपिंडांत प्रारंभीच बिवाड होऊं लागून नंतर मग बाकीची लक्षणे होऊं लागतात. असे विधान पुष्कळांच्या हकीगती ऐकून व प्रत्यक्ष पाहून आहोती केल्यास वागणे होणार नाही. नव्हे, आमच्या मते या रोगाची ही मुख्य गुंथकिल्ली आहे. मूत्रपिंड बिघडल्यामुळे बडबड, शोथ, चक्रर येणे वगैरे लक्षणे

होतात. हों लक्षणें असून मूत्र लाल व ओजयुक्त असेल तर चिकित्सा करतांना याच बाजूकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे.

कित्येकांना मूत्रमार्गाची जळजळ व लघवी होतांना तिडीक किंवा उन्हाळी लागते. परंतु हे लक्षण फार थोड्या रोग्यांत असतें.

पचनेंद्रियेः—या रोगांत पचनक्रिया अगदी कमी झालेली असते. पचनेंद्रिये विघडतात. वातशक्तीतही विघाड होतो. अशाप्रकारे पचनक्रिया विघडत असल्यामुळे तोंडास आंबूस वेडीवांकडी घाण येणे, (कित्येकवेळां ही घाण अगदी सडको असते, आह्मांस एका अशा रोग्याची तपासणी केल्यानंतर किती तरी वळपर्यंत मळमळत होते) ढेंकर करपट, किंवा कुजकट येणे, जिभेवर बुरशी, लव किंवा दुधाचा सफेत सांका वसतो अशी सफेत जीभ असणे हों लक्षणें आह्मी मार्गे सांगून टाकलीच आहेत. भूक बिलकूल नसणे, ती इतकी की, नुसता अन्नाचा वास किंवा अन्नाचे नांव काढले की, नावडतोत्र तोंडास पाणी सुटतें किंवा शिसारी येत. बद्धकोष्ठ, पांढ फुगणें (आनाह) वारंवार वांती होणे, अतिसार हों लक्षणें असून त्रेंवीच्या उजवीकडे चार सहा बोटांवर नुसता स्पर्शही सहन न होणे, दुखणे हों लक्षणें असलीं ह्मणजे ह्या रोगांतच आंत्रव्रण झाला आहे असे समजावें. त्यांतच पोटास ताण पडणे, शोष न येणे, भ्रम, बडबड, नाडी जलद व तीव्रवेगवान् असणे व प्रीहा दुखणे हों लक्षणें असलीं की, एरवींचा आंत्रसन्निपात व इन्फ्ल्युएन्झांत होणारा आंत्रव्रण यांतील फरक कळण्यास मारामार पडते. आणि कित्येक रोग्यांचीं हों लक्षणें इन्फ्ल्युएन्झा कमी झाल्यानंतर सुद्धां कित्येक दिवसपर्यंत टिकतात. त्यायोगें मनुष्य अगदी गळून जातो, क्षीण होतो, शरीर अगदी कृश बनतें, अस्थिचर्म फक्त उरतें इतकी वाईट स्थिति या रोगानें होते.

या रोगांत यकृताची वाढ फार करून होत नाही, परंतु यकृत् फुगतें, सुजतें व दुखरें मात्र होतें. कित्येकांना कावीळ होते. पण ही कावीळ व इतर कावीळ यांत फरक आहे. ही कावीळ फक्त डोळ्यापुरतीच असते. डोळे फक्त पिवळे होतात. सर्व अंग फारसें पिवळे होत नाही. असा आमचा अनुभव आहे.

वातवाहिन्या, मेंदुः— इन्फ्ल्युएन्झाच्या ज्वराचा परिणाम वातवाहिन्यांवर फार होतो. त्यामुळे वातक्षय किंवा वातवृद्धि होते. आणि वातवृद्धी-

क्षयार्ची बहुतेक लक्षणें होतात. साध्या अंग दुखण्यापासून तों थेट धनु-
 र्वाताच्या झटक्यासारखे झटक्यापर्यंत सर्व प्रकारची वातलक्षणें होतात. डोकें
 दुखणें, पाठ दुखणें, सर्वांगांतून कळा निघणें, आंचके येणें, विश्वाची किंवा
 खर्त्री यासारखा वातरोग असणें किंवा हातापायांच्या वातवाहिन्या बहिरावल्या-
 सारख्या होणें किंवा त्यांना यकित्तही स्पर्श सहन न होणें, उसणं भ-
 रल्याप्रमाणें कळा निघणें, डोक्याच्या आंतील भागांत फुटल्यासारख्या कळा
 निघणें, निद्रानाश, भ्रम, बडबड, चित्तविभ्रम, मोह, गुंगी, सर्वांगांतून
 मुंग्या चालल्याप्रमाणें कळा निघणें, उन्माद, अपस्मार, संन्यास (स ना
 संन्यास सन्धस्तः काष्ठीभूतो-मृतोप्रमः) अति निद्रता, आक्षेप (झटके
 येणें) जांभया येणें, धुनुष्कंप, अंतरायाम किंवा बहिरायाम, किंवा एकादें
 इंद्रिय लुळें पडणें, पक्षाघात हीं सर्व लक्षणें वाताचीं होत. हीं सर्व प्रमुख्यानें
 इन्फ्ल्युएंझा उरानंतर होतात.

एरवींच्यावेळीं ह्मणजे इन्फ्ल्युएंझाचा उर आला नसतां वरील विकार
 झाले तर ते बरे होण्यास फार त्रास पडतो, कालावधि लागतो
 आणि पुष्कळ वेळां हे विकार बरेही होत नाहींत. पण येथें मात्र
 तशी स्थिति होत नाहीं. योग्य व निदान करून व्यवस्थेशीर औषध-
 योजना केल्यास रोगी बरा होण्याचा जास्त संभव असतो. नेहमीपेक्षां
 हे रोगी बरेही फार लवकर होतात. वातविध्वंस, समीरपन्नग, एकांगवीर,
 स्मृतिसागर वगैरे वगैरे औषधांचा फारच उत्तम उपयोग होतो असा अनुभव
 आहे. ह्मणजे एकंदरीत असें दिसतें कीं, इन्फ्ल्युएंझाच्या विषाराचा परिणाम
 वातवह स्रोतसें व मेंदु यांवर तात्पुरती घडतो त्यांचा झालेला विघाड शा-
 श्वत स्वरूपाचा नसतो. विषाराचा परिणाम नाहींसा करतां आला कीं, सर्व
 लक्षणें हलकें हलकें कमी कमी होत जातात. ह्या विषारानें वातवाहिन्यांच्या
 अंतरंगांतही भयंकर फेरफार होतात हें कबूल आहे. परंतु त्यांत एवढेंच
 कीं, इतर करणांनीं असलेच विकार व वातवाहिन्यांतील फेरफार घडून
 आल्यास ते पुनः स्थिर होण्यास कोण प्रयास व कित्ती कित्ती तरी वेळ
 लागतो, पण येथे तसा वेळ लागत नाहीं. एकदां विषार कमी कमी होऊं
 लागले कीं सर्व जेथल्या तेथें स्थिरस्थावर होतें.

या ठिकाणीं इन्फ्ल्युएंझाचें विषार हें असल्या वातविकृतींचें अप्रत्यक्ष का-
 रण किंवा हेत्वर्थ होय. प्रत्यक्ष कारण वातवह स्रोतसांतील विकृति हें होय.

आणि लक्षणें तर दिलीच आहेत. अप्रत्यक्ष कारण किंवा हेत्वर्थ हेसुद्धां चिकित्साशास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहेत यांत शंका नाही. आणि हेच तत्व येथे मुख्यतः ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

अपस्माराप्रमाणें झटके, किंवा रक्तजमुर्च्छा हे विकार सुद्धां ह्या विकारांत दृष्टीस पडतात. भ्रम, बडबड, गुंगी, एकांग किंवा सर्वांग लुळे पडणें किंवा पक्षाघात होणें हीं लक्षणेंही दिसून येतात. हीं लक्षणें मेंदूच्या कांहीं किंवा अर्ध्या भागावर रक्तसंचय झाल्याची द्योतक होत. आंतील रक्तवाहिनी फुटून हा रक्तसंचय होत असतो. कित्येक रोग्यांना मेंदूचे आवरणचा दाह किंवा शोथ उत्पन्न होतो, अशा रोग्यांना भयंकर ज्वर, मोह, गुंगी किंवा तन्द्रा, मन्यास्तंभ (मान ताठणें), मान हालवणें (ग्रीना हुंडन), नजर वांकडी होणें, एक डोळा एकीकडे तर दुसरा डोळा दुसरीकडे (मुग्र नेत्रत्व,) करकरा दांत खाणें, वारंवार किंकाळ्या फोडणें, व रुद्ध किंवा अर्धवट श्वासोच्छ्वास हीं लक्षणें असतात.

हीं लक्षणें वातवाहिन्या मेंदु यांतील विकृतींचीं झालीं. ह्याशिवाय केवळ मानसिक विकृतींचीही किती तरी लक्षणें त्या रोगांत दिसून येतात. मनोव्यापारांत व्यत्यय आल्यानें हीं लक्षणें होतात. हीं लक्षणें बहुशः इन्फ्ल्युएंझाचा ज्वर येऊन गेल्यानंतर किंवा ज्वराच्या शेवटीं शेवटीं होतात चिंध्या फाडणें, वाटेल तशी बकबक करणें, धरणें, चावणें, हांसणें, खेळणें, खिदळणें, वाटेल तसें भलभलतें चाळे करणें किंवा निव्वळ निव्वळ भ्रमिष्ठ वेडभर माणसाप्रमाणें वागणें हीं लक्षणें वेडाची किंवा भ्रमाचीं होत. असंबद्ध प्रलाप, उठून उठून पळणें, मारणें, मोठ्यानें ओरडणें, हातापायांचे चाळे करणें, स्वतः कपडे फाडणें किंवा सारखें चिंध्या चिथडीत वसणें अंधरुणांतील कपडे गोळा करणें, मनांतल्या मनांत पुटपुटणें, हळूहळू मनमानेल तसें बरळणें, अश्लील शब्द उच्चारणें किंवा अश्लील चेष्टा करणें हीं लक्षणें ज्वर असतां उन्माद झाला असतां होतात. ज्वर नसतांना पळणें, धांवणें वगैरे वातवृद्धीचीं लक्षणें नसतात, झोप न येणें, वाटेल तशी बडबड, हांसणें, रडणें वगैरे लक्षणें मात्र होताना.

कित्येकांना तर स्वस्थ पडून राहावें कांहीं करूं नयेसें वाटतें. कित्येकांना विशेषतः स्त्रियांना खूप पोटाभर रडून ध्यावेसें वाटतें. आणि त्या बिचाऱ्या मोठ्या साळसूदपणें विनवून सांगत असतात कीं, मला किनही रडून घेऊं

चा ! हणजे बरे वाटेल. आणि लागडीच मोठा थोरला गळा काढून रडायला बसतात. अशा सारखी कितती तरी नानाप्रकारची लक्षणे होतात.

कित्येकांना एक मजेश्वर प्रकार घडतो तो असा—सर्वांगांतून गरम गरम वाफा निघून त्या हातापायांतून बाहेर निघून हवेत मिसळताहेत असे रोगी वारंवार वज्रजाऊन सांगत असतो. हे लक्षण मात्र फार क्वचित् किंवा हुना एक दोनच रोग्यांत दिसून आले.

अतर्द्रियांतील फेरफार व विघाडः—(इंद्रियविज्ञान व विकृत शारीरशास्त्रदृष्ट्या) ह्या रोगांत अमकें इंद्रिय अमक्याच तऱ्हेने विकृत होते अशांतला प्रकार नाही. जेथे जेथे हणून इन्फ्ल्युएंझाचें विषारास वाव मिळतो तेथे तेथे ते जाऊन आपले काम करते. ह्या विषाराचा परिणाम आंतील इंद्रियांच्या घटकांवर घडून ते घटक मात्र नाश पावतात. आंतील इंद्रियांना सूज येते, कित्येक वेळां अंतर्व्रण पडतात. ह्यांत होणारा पुष्फुसशोथ किंवा पुष्फुसदाह हा सुद्धा इतर वेळेपेक्षा थोडा निराळ्या स्वरूपाचा असतो. इतर वेळीं शोथ उत्पन्न झाला कीं, पुष्फुसांपैकी कोणता तरी एखादा खंड [लोत्र] सुजतो; पण ह्या विकारांत तसें न होतां सूज आलेल्या भागांचेच निरनिराळे विकृत खंड बनल्याप्रमाणें भाग पडतात. किंवा भाग बनल्यासारखे गोलक बनल्यासारखे होतात. ह्या विकारांत पुष्फुसावरण (फ्लुरा) विकृत होते. श्वासवाहिन्यांची अंतस्त्वचा विकृत होते. हृदयांत विकृति उत्पन्न होते. एकंदरीत काय कीं, घशापासून तो पुष्फुसांतील सर्व भागांपर्यंतच्या अंतस्त्वचेस सूज येणें ही मुख्य विकृति इन्फ्ल्युएंझा ज्वरांत असते. आणि त्याचयोगानें घसा वसणें, खोकला, कोरडा ठसका, दमा, कफ पडणें वगैरे वगैरे लक्षणे होतात. केवळ श्वसन-द्रियांच्या अंतस्त्वचेतच फेरफार किंवा सूज येऊनच भागत नाही तर आमाशय व पक्काशय याही इंद्रियांच्या अंतस्त्वचेवर सूज येते. आणि त्या योगानें वांती, मळमळ, पोटा दुखणें, जुळाव वगैरे वगैरे लक्षणे होतात.

इन्फ्ल्युएंझांतील पुष्फुसशोथानें मेळेच्या रोग्याचें शक्तीदहन करून त्याच्या पुष्फुसांचें परीक्षण केल अमनां पुष्फुपें अगदीं मऊ व घट्ट बनल्याचें आढळून येतं इतर प्रकारच्या शोथांत हा असला मऊपणा नसतो. ह्या रोगानें पंखाडलेल्या रोग्याच्या श्वासवाहिन्या व पुष्फुसघटक यांतून व्हावा तमा कफलाव होत नाही, त्यामुळे छाती लवका मोरळी होत नाही. शरी-

रांतून विषार वाहेरही पडत नाही, त्यामुळे ते आंतल्या आंत सांचून राहाते, आणि त्याचमुळे पुष्फुसें इतकी घट्ट बनतात. ह्यांची ग्रीफर नामक शास्त्रज्ञाने जंतुशास्त्रद्वया तपासणी केली आहे. त्यांत त्याला इन्फ्ल्युएन्झाचे जंतु फार मोठ्या प्रमाणावर आढळून आले. पुष्फुसावरणांतील वाईट व घाणें स्रावांतही असले जंतु फार आढळून आले आहेत.

हृदयाच्या निरनिराळ्या भागांतही शोथ उत्पन्न झाल्याचें दृष्टोत्पत्तीस आले आहे.

मेंदूत व पृष्ठवंशवरज्जु यांतही रक्तसंचय झाल्याची स्पष्ट चिन्हे दिसून येतात. त्याचप्रमाणे इन्फ्ल्युएन्झाचे जंतुसुद्धां त्यांत आढळून येतात. या एकंदर गोष्टींवरून असे अनुमान निवर्ते की, इन्फ्ल्युएन्झाचें विषार हें सर्वांगगामी आहे. यांत ह्मणजे एखादेच इंद्रिय विघडून भागत नाही.

स्पष्ट निदानः—इतरसारखे रोग व इन्फ्ल्युएन्झा यांतील फरकः—
इन्फ्ल्युएन्झा हा विकार व डेंग्यू, तीव्र पुष्फुसशोथ किंवा पुष्फुससन्निपात, मस्तिष्क किंवा पृष्ठवंशरज्जु विकृतिजन्य सन्निपात (केशळ वातप्रधान सन्निपात) गोंवर किंवा मुलांना लहानपणीं येणारे इतर विस्फोटक ज्वर व आंत्रसन्निपात, इतक्या विकारांत लक्षणसाम्य फार आहे. त्यामुळे निदान करतांना वरील विकारांत व इन्फ्ल्युएन्झांत असलेले भेद अवश्य लक्षांत घेतले पाहिजेत.

डेंग्यू.

इन्फ्ल्युएन्झा.

१ हा विकार उष्णकटिबंध किंवा तत्सन्निध असलेले प्रदेश यांतच होतो.

१ वाटेल त्या देशांत होतो. हल्लीं जगाच्या एका गोलार्धावर या रोगाचा प्रसार सुरू आहे.

२ ह्या साथीस झटकन आळा घालतां येतो.

२ ही साथ सैराटपणें अति त्वरेनें पसरते.

३ ज्वरवेग नियमित असतो.

३ ज्वरवेग अनियमित असतो.

४ यांत रोगसंकर क्वचित् उत्पन्न होतात.

४ रोगसंकर हटकून उत्पन्न होतात.

५ विस्फोटक पुरळ अवश्य असतोच.

५ पुरळ क्वचित् येतो. पण नेमांतले नाही. हा खरें पाहतां स्फोटकज्वर नाही. याही ज्वरांत पुरळ

येतो पण तो पुष्कळ ज्वर येऊन गेल्यानंतर ज्वराचा परिणाम असतो, किंवा वारंवार पुष्कळ घाम आल्यामुळे असला पुरळ येतो. किंवा घाम आणणारी व कडक औषधे दिल्याकारणाने असले फोड येतात.

नेहमींचा पुष्फुससन्निपात (पुष्फुसशोथ.)

१ नेहमींच्या पुष्फुस शोथाचा अम्मल स्पष्टपणे पुष्फुस खंडांवर (लोब्स) होतो.

२ सुरुवातीपासून ९ किंवा ११ दिवसपर्यंतच्या मुदतीत हा ज्वर कमी होतो. याची लक्षणपरंपरा सारखी नियमित असते. मध्यंतरीच एखादे नवीन लक्षण उत्पन्न होत नाही.

३ या ज्वरांत बहुशः चिकट, धूसर, तपकिरी किंवा रक्तयुक्त अ-

इन्फ्ल्युएंझांतील पुष्फुस- सन्निपात.

यांत प्रत्येक रोग्यांत पुष्फुससन्निपात नसतो. ज्यांना पुष्फुससन्निपात होतो अशाच रोग्यांच्या निदानाची छाननी करावी लागते. इन्फ्ल्युएंझाच्या विषारांचा परिणाम श्वसनेद्रियांवर घडतो इन्फ्ल्युएंझांतील मृत्युसंख्या ह्याच उपद्रवाने अति वाढते.

२ पुष्फुसाच्या शोथांत नियमितपणा कसा तो नसतो. तसेच आज आपणांस संशय येऊन आपण तपासणी केली व खात्री करून घेतली तरी उद्यां त्याच ठिकाणी शोथाची लक्षणे दिसून येतील असा नेम नाही. शोथ लक्षणे दुसऱ्याच पुष्फुसखंडां दिसू लागतील. एकंदरीत इतका इतका भाग सुजला आहे हे समजून खात्री करून घेण्यास सरासरी तीन चार दिवसांपासून तरी तपासणी करावी लागते.

३ कफ नेहमीं रक्तयुक्त अगर तपकिरी रंगाचाच असतो असा नेम

साच कफ पडतो.

नाहीं. कांहीं ग्रन्थकारांच्या मते इन्फ्ल्युएन्झांतील कफ फक्त घट्ट, चिकट, तारवजा असतो, त्यांहून रक्त नसतें, किंवा तपकिरी रंगही नसतो. पण आमच्या स्वतःच्या पाहण्यांत असल्या पुष्फुसशोथांतही रक्त व तपकिरी रंग असल्याचें आढळून आलें आहे. मात्र फरक इतकाच की, नेहमीं हा असल्या रंगाचा कफ प्रथम पडतो, तर इन्फ्ल्युएन्झांत पहिले चार पाच दिवस, गेल्यानंतर असला कफ पडतो.

४ ९ किंवा ११ वे दिवशीं घाम येऊं लागून ज्वर उतरतो. त्या दिवशीं फार जपावें लागतें. हातपाय गार पडणें. नाडी क्षीण, मंद, अनियमित होणें, व हृदय अशक्त होणें हीं लक्षणें या दिवशीं होतात.

४ या ज्वरांत लक्षणपरंपरा व रोगाचा वेग वगैरे अनियमित असतात. ९ वे किंवा ११ वेच दिवशीं ज्वर उतरेल व रोग्यास वरें वाटूं लागेल असा नियम नाहीं. कालही अगदीं अनियमित असतो.

५ ज्वर निघण्याच्या वेळची तऱ्हा मात्र सारखीच असते.

६ पुष्फुसशोथ उत्पन्न होण्यापूर्वीं छातींत भोंसकल्यासारखी किंवा बरची मारल्याप्रमाणें वेदना होते.

गोंवर.

१ इन्फ्ल्युएन्झाच्या प्रारंभाप्रमाणेंच गोंवराचाही प्रारंभ होतो. पण उजेड सहन न होणें, विशेषतः दिव्यांकडे न पहाणें हे लक्षण असेल तर ह्या मुलांस गोंवरच खास येणार असें समजावें. शिवाय कित्ये

इन्फ्ल्युएन्झा.

१ गोंवराच्या तापांत पडसें, नाक गळणें, फटाफट शिंका येणें, डोकें दुखणें, नाक चोळणें व तोंड हुमखून येणें हीं लक्षणें असतात त्याप्रमाणेंच इन्फ्ल्युएन्झाच्या तापांतही प्रथमतः विशेषकरून पहिल्या एकदोन दिव-

कांना पडजीभ पडून कोरडा खोकला अगदी प्रारंभी येतो. तसा खोकला इन्फ्ल्युएन्झांत प्रारंभी नसतो. पुढें पुढें येतो.

२ गोंवराची सांथ सुखं होते. ही बहुतकरून इन्फ्ल्युएन्झा तापाच्या सांथीत सुखं नसते.

आंत्रसन्निपात.

१ या रोगाचे जंतु निराळे असतात. ते आंत्रसन्निपाती रोग्याच्या रक्ताची तपासणी केली असता सांपडतात.

२ या ज्वरांत अगावर गुलाबी किंवा तांबड्या रंगाचे फोड येतात. या ज्वरांत प्लीहाविकृति होते.

३ या ज्वराचा नियमित काल ठरलेला आहे. २१ दिवसपर्यंत ज्वराचा भर असावयाचा असा नियमित काल ठरलेला आहे. किंयेक वेळां ४२ दिवस किंवा त्याहीपेक्षा जास्त दिवसपर्यंत सुद्धा रोग टिकतो.

केवळ वातप्रधान सन्निपात, इन्फ्ल्युएन्झा ह्या दोहोंतील भेद कळणें फार अवघड होय. कारण दोहोंतील वातलक्षणें अगदीं सारखीं असतात. फक्त इन्फ्ल्युएन्झाचे जंतु शरीरांत सांपडणें ही एक खूण आहे. आमचा अनुभव

सांत हीं लक्षणें असतात, पण प्रकाशकडे न पाहणें हे लक्षण मात्र नसतें. आमच्याकडे असल्या प्रकारचे किती तरी रोगी आले. परंतु एकांतही प्रकाश सहन न होणें हे लक्षण नव्हतें.

आंत्रविकृतिप्राधान्य इन्फ्ल्युएन्झा.

१ इन्फ्ल्युएन्झाचे जंतु यांत असतात. हा मुख्य फरक होय. लक्षणें अगदीं सारखीं असलीं तरी मुख्य जंतूंत, सांथीच्या प्रकारांत, ज्वराच्या प्रारंभांत, संप्रसृत व उपद्रवांत फार फरक असतो.

२ या ज्वरांत फोड येतातच असा नियम नाही. कधीं फोड आलेच तर ते तांबडे किंवा गुलाबी नसून काळसर तांबडट रंगाचे किंवा पांढरे मोत्याच्या रंगाचे असतात.

३ या ज्वरांत प्लीहेची विकृति बहुशः नसतेच.

या ज्वरांत नियमित काल ठरलेला नसतो. आंत्रसन्निपाताप्रमाणें हा रोग जास्त दिवस टिकतच नसतो, फार थोडे दिवसपर्यंत सर्व लक्षण अमतात.

असा आहे की, इन्फ्ल्युएंझातील वातप्रधान सन्निघातावर चिकित्सा केली असतां सर्व लक्षणें थोडक्या अवधीत कमी होतात. तशी स्थिति इतर वेळीं नसते.

साध्यासाध्य विचारः—इन्फ्ल्युएंझा तापानें अजारी असलेल्या माणसाचें साध्यासाध्यत्व केवळ त्यांत झालेले रोगसंकर किंवा त्यानंतर उत्पन्न होणारे उपद्रव यांवर अवलंबून असतें. वस्तुतः इन्फ्ल्युएंझा हा विकार खरोखरी असाध्य नाही. पण त्यांत उत्पन्न होणारा फुफुससन्निघात, आंत्रसन्निघात, वातविकार किंवा वातप्रधान सन्निघात, हृदयाचे विकार वगैरे वगैरे विकार बरेच कष्टसाध्य आहेत. वरील विकार सुद्धां पुष्कळ खटपटीनंतर साध्य होतात असा अनुभव आहे. ग्रंथिकसन्निघात झाला असतां असले संकर किंवा उपद्रव उत्पन्न झाल्यास रोगी सुधारण्याची आशा फार कमी असते. पण उलटपक्षीं इन्फ्ल्युएंझाच्या तापांतील उपद्रव व संकर थोड्या अधिक खटपटीनें सुधरतात. ग्रंथिकसन्निघातांतील मृत्युसंख्येचें प्रमाण शेंकडा ८९.६ असतें. तर इन्फ्ल्युएंझातील हेंच प्रमाण शेंकडा ९०.४ इतकें असतें. हें प्रमाण मुद्दाम आर्ली दुसऱ्या सांथीतील मृत्युसंख्येचें दिलें आहे. कारण दुसऱ्या सांथीतच मृत्युसंख्या जास्त वाढली. इन्फ्ल्युएंझा हा विकार त्रासदायक मात्र फार आहे. पण त्याचा बाऊ वाटतो इतका तो असाध्य नाही. तो खरोखर साध्य किंवा कष्टसाध्य विकारांत पाहिजे तर घालावा. आतां खेडोपाडीं हा विकार पसरून त्यानें पुष्कळ लोक मृत्युमुखी पडत आहेत हें खरें. पण त्याचें कारण इन्फ्ल्युएंझाचा हेगप्रमाणें तडकाफडकी मारकपणा हें नसून रोगी योग्य सुश्रूषेच्या व औषधपाण्याच्या अभावीं मृत्युमुखी पडतात हें होय, व असें आर्ली वर अनेकवेळां सांगितलेंच आहे की, ह्या रोगांत इतर रोगसंकर फार होतात आणि त्याच योगानें रोगी दगावतात. तर हेंच कारण हल्लींच्या खेड्यापाड्यांतील हजरो लोक मृत्युमुखी पडण्याचें आहे. त्यांची सुश्रूषा व पथ्यपाणी, औषध यांची व्यवस्था बरोबर राहिली तर आमच्या मते मृत्युसंख्येस थोडाफार आळा बसेल यांत शंका नाही.

द्वितीय खंड.

चिकित्सा

“Fever brings back health” “ A Solemn warning is needed against any undue interference with the fever of Influenza or any other febrile diseasethe bodily temperature above normal serves a useful purpose. ”

“ The fever which in so many diseases is the best ally of the physician. ”

“ Fever is a purge of the System. ”

इन्फ्ल्युएंझा तापाच्या चिकित्सेस सुरवात करण्यापूर्वी प्रथमतः हे सांगितले पाहिजे की, आर्हो ह्या प्रकरणांत फक्त आयुर्वेदीय चिकित्सा देणार आहो. आयुर्वेदीय चिकित्सा खेड्यापाड्यांतूनही करता येते. तेथे सुद्धा आयुर्वेद्य चिकित्सेचो साधनें सहजासहजो मिळतात. सिद्धौषधें जवळ नसली तरी काढ्याचीं औषधें वाटेल त्या ठिकाणीं वाटेल त्यावेळीं मिळतात, ह्यामुळे सर्व ठिकाणीं हीच चिकित्सा उपयुक्त हईल. दुसरें असें की, आर्हो येथे ह्मणजे नगरास याच चिकित्सेचा विशेष अनुभव घेतलेला आहे.

प्रतिबंधक उपचारः—इन्फ्ल्युएंझा तापावर अद्याप सरकारी प्रतिबंधक उपचार निघाले नाहीत. ह्मणजे प्रतिबंधक लस तयार करून ती प्लेगच्या लसीप्रमाणें टोंचण्यास सुरवात झाली नाही. ही सुरवात ह्यापूर्वीच झाली असती, परंतु इन्फ्ल्युएंझाचे जंतु—प्लीफरस् बॅसिली—निराळा काढून तो वाढविण्यांत अद्यापि जंतुशास्त्रज्ञांना पुरेसे यश आलेलें नाही. आणि ह्मणून लस तयार करता येत नाही. परत्रांच्या डाक्टर-परिषदेत एकदोवां गृहस्थांनीं लस तयार करून ती टोंचून औषधोपचार केले असल्याचें सांगितलें आहे. पण प्रतिबंधक लस तयार केली असल्याचें मात्र कोणीच सांगितलें नाही. डा. राव व डा. मे. लिस्टन यांनीं आण ह्या शोधांत असल्याचें मात्र निवेदन केलें आहे. असो, तर एकंदरीत काय की, प्लेगप्रमाणें अद्यापि ह्या रोगाची प्रतिबंधक लस निघाली नाही.

प्रतिबंधक उपचार मात्र पुष्कळांनी पुष्कळ सुचविलें असून त्यांपैकी कांहीं शास्त्रशुद्ध व चांगले आहेत. तर कांहीं उपचार निव्वळ व्यापाही-दृष्टीचे आहेत ! शास्त्रशुद्ध उपचारांचा सुद्धा खात्रीनें उपयोग होतोच असें मात्र समजूं नये. प्रतिबंधक उपचार ह्मणून कांहीं लोक फार जालीम औषधें पोटांत घेतात पण त्यांचा उपायाऐवजों अपायच फार होतो. करितां अजिरी जालीम औषधें केव्हांही पोटांत घेऊं नये. ह्या रोगावर खात्रीनें प्रतिबंधक औषध अद्यापि सांपडलें नाहीं, ह्मणून कोणीही कितीही भपकेदार जाहिराती दिल्या तरी त्यांवर विश्वास ठेवून भल-भलतीं औषधें पोटांत घेऊं नयेत.

कित्येकांची समजूत कोयनेल हें उत्तमपैकीं प्रतिबंधक औषध होय. कित्येक चांगल्या ग्रंथकारांनीं कोयनेलच्या जंतुघ्न गुणाची स्तुति केली आहे. पण कोयनेल कितीही जंतुघ्न असलें तरी तें अशा प्रकारें प्रतिबंधक ह्मणून घेण्याइतकें गरीब व निस्पृह्य औषध नाहीं. कोयनेलपासून रोगीस्थितींत गुण येईल. पण निरोगी स्थितींत त्यापासून फायदा न होतां त्याचे दुर्गुण मात्र स्पष्टपणें कार्य करूं लागतील. करितां प्रतिबंधक ह्मणून कोयनेल वापरूं नये असें आमचें मत आहे.

नगर येथें सांथ सुख असतां खालील हस्तपत्रक वाटलें होतें. त्यांत प्रतिबंधक व प्रथमतः करावयाचे असे दोन्ही उपचार त्यांत दिले होते.

(१) ज्वर येऊन अंग दुखूं लागल्याबरोबर रोग्यानें आपला गळा, छाती, घसा वगैरे भाग गरम पाण्याच्या वाफेनें शेकावेत. गरमपाणी शेगडीवर ठेवून त्या वाफेवर आ करून शेकलें असतां गळा आंतून शेकला जातो.

(२) छाती दुखत असेल तर टरपेटाईन व कापूर यांचें मिश्रण छातीस चोळावें आणि त्यावर गरम पाण्यानें अगर विटेच्या टोल्यानें शेकावें.

(३) ज्वर जास्त भासूं लागून अंग जस्त दृग्धत असेल तर हाता-घायांस मोहरीची बारीक पूड करून ती लावावा व त्यानंतर पाय गरम पाण्यांत काहीं वेळ ठेवावेत. सुमारे पंधरा मिनिटपर्यंत पाय गरम पाण्यांत ठेवल्यानंतर पाय खरखरीत टॉवेलनें पुसावेत व पांघरूण घेऊन स्वस्थ पडून राहावें.

(४) रोगास प्रारंभ झाल्यापासून तो साफ बरें होईपर्यंत रोग्यानें कापूर हुंगीत राहावें. त्याहीपेक्षां कापूर व टरपेटाईन यांचें मिश्रण वाटलीत

भरून ती वारंवार हुंगावी; ह्मणजे रोगाचा जोर फार कमी होतो.

(५) खोकला ज्यास्त वाढूं नये व श्वासाचाही ज्यास्त उपद्रव होऊं नये ह्मणून छाती प्रथमपासूनच शेकावी. शेकाणें शक्य नसेल, तर खालील लेपु छतीवर लावून वर पिंजलेला कापूस लपेटावा.

लेपाची औषधेः—गुग्गुळ, ऊद, हिंग, सांबरशिग, रक्तचंदन, हळद हीं सर्व औषधे गरमपाण्यांत दाट उगाळून व गरम करून तो लेप दाट लावावा.

(६) जुलाब जास्त होऊं लागले तर पोटावर दोन दोन चमचे टर-पेन्टार्ईन व कापूर व खोबरेल तेल यांचें मिश्रण लावून शेकावें; ह्मणजे पोटातील दुखणें कमी होऊन जुलावही कमी होतील.

(७) प्रथमतः लंघन ह्मणजे उपास करणें हें फार फायदेशीर आहे. लंघन ह्मणजे उपास होणें शक्य नसेल तर अगदीं हलकें व पातळ अन्न खाण्यास द्यावें. कांजी, साबुदाण्याची अगदीं पातळ खीर, दूध, चहा अगर काफी यांपैकी कांहींही खाण्यास द्यावें; इतर पदार्थ केव्हांही देऊं नयेत.

इन्फ्ल्युएन्झा तापाचे जंतु श्वासोच्छ्वासावाटे शरीरांत प्रवेश करितात किंवा रस्त्यावरील धूळ वगैरेंतून ते जंतु घसा, गळा, तोंड, नाक यांत प्रथम प्रवेश करितात. तेथें त्यांना शक्य तितका प्रतिबंध होतो. आणि त्यामुळेच पडसें येतें, खोकला येतो, घसा खवखवतो; येथें प्रतिबंध नीटपणें झाला नाहीं ह्मणजे मग पुढें श्वसनेंद्रियांत याचा प्रवेश होऊन पुढें रोग वाढतो. असें असल्यामुळे प्रतिबंधक उपाय घसा, गळा, तोंड याच ठिकाणीं केल्यास ते इतर उपचारांपेक्षां जास्त परिणामकारक होतील हें उघड आहे. हे उपचार दोन प्रकारें करतां येण्यासारखे आहेत.

(१) नस्य अथवा नाकांतून औषधें ओढून.

(२) तोंडांतून, घशापर्यंत गुळण्या करून अगर तोंडास आंतून औषधें लाऊन. ह्या दोन्ही प्रकारांत नस्य बरें. कारण नस्यानें केलेले उपचार थेट श्वसनेंद्रियांत सुद्धां जातात. गुळण्याच्या औषधानें फक्त दांत, दाढा, घसा येथवरच परिणाम होतो. येथें आर्ही दोन्ही प्रकारचे प्रतिबंधक उपचार करीत असलेले रोगी [?] पाहिले आहेत. ह्मणजे काय कां, हे उपचार सुद्धां खात्रीचे नव्हेत.

नाकानें ओढण्याकरितां खालील मिश्रणाचा उपयोग चांगला होतो.

यो: —

युकलिप्टस् आर्डल १० थेंब

कॅजेप्युटी आर्डल १० थेंब

टरपेन्टाईन २० थेंब

ग्लिसरीन ६० थेंब

कापूर ४ गुंजा

प्रथमतः कापूर व टरपेन्टाईन एकत्र करून नंतर हळूहळू सर्व औषधें त्यांत घालावीत. हें मिश्रण एखाद्या वाटलीत भरून वारंवार हुंगणेकरितां द्यावे. हेंच हुंगण्याचें मिश्रण भर तापांतही दिलें असतां चालतें. याशिवाय ओंया, कडुनिंब व चंदन यांचें मिश्रण कोऱ्या चिलमीत घालून ओढलें असतां ते- ही जंतुनाशक कार्य घडवून आणतें.

गुळण्याच्या औषधांत कोयनेलचें पाणी ह्मणजे नुसतें कोयनेल व पाणी मिश्र करून त्या पाण्यानें गुळण्या केल्यास पुष्कळ उपयोग होतो. त्यानें तोंड स्वच्छ व निर्जेतुक होतें असें कांहीं शास्त्रज्ञांचें ह्मणणें आहे. या गुळण्यांचा १८८९ च्या सांथीत डव्लीन शहरीं फार उपयोग झाला.

हल्लीं जंतुशास्त्राचा चालता काळ ! तेव्हां जंतुघ्न औषधांचा उपयोग करण्याकडे शास्त्रज्ञांची अति प्रवृत्ति. त्या दृष्टीनें नाणात्रलेलीं औषधें हल्लींच्या सांथीत वापरण्याबद्दल पुष्कळांनीं पुष्कळ लिहिलें आहे. परंतु त्यावरहुकुम सर्वस्वी अमंलबजावणी फारच थोड्या ठिकाणीं झाली असेल !

सर्वांत उत्तम, स्वस्त व गुणकारी प्रतिबंधक औषध कापूर होय. आमचा स्वतःचा अनुभव असा आहे कीं, इन्फ्ल्युएंझाच्या विषारास नेमकीं मारक दोन औषधें होत. कापूर व लसूण. पैकीं कापूर हें प्रतिबंधक ह्मणून वापर- ल्यास त्याचा फारच उत्तम उपयोग झाल्याचें दिसून आलें आहे. आर्ही स्वतः या सांथीच्या तडाक्यांतून ह्याच ह्म. कापराच्याच जिवावर निभात्रले असें आमचें ठाम मत आहे. रोज नवी वडी हातरुमालांत गुंढाळून तिचा वास घेत गेल्यानें पडसें वगैरे तर चटकन् थांबतेंच. पण एक प्रकारची हुषारीही वाटूं लागते.

कापूर प्रतिबंधक ह्मणून पोटांत मात्र घेण्याची संवय उपयोगी नाही. का- पूर उत्तेजक आहे. त्यामुळें प्रथम प्रथम चांगला उत्साह वाटेल हें खरें. पण रोजच्या रोज असलें उत्तेजक औषध निष्कारण वेतल्यास त्यायोगें अपायच

होईल. दाख्त्राजाची दाख्त्रेन जी स्थिति होते, तीच स्थिति कापूर घेऊं लागल्यानें होते. कापूर हुंगावा, रोज पोटांत घेऊं नये.

हे स्वतःपुरते वैयक्तिक प्रतिबंधकाबद्दल झाले. अजाराचा जोर वाढूं नये, अजाग्यापासून निरोगी माणसांत या रोगाचा प्रसार होऊं देऊं नये याकरितांही कांहीं गोष्टींत खबरदारी घेणें जरूर आहे. हा अजार बहुशः एका रोग्यापासून दुसऱ्या निरोगी माणसास संसर्गानें जडतो. संसर्ग थुंकी-बरोबर, धुळींत थुंकी मिसळून किंवा ठसठसा खोकण्याच्या योगानें एकाचा दुसऱ्यास बाधतो. लक्षण.

(१) अजारी माणसानें वाटेल तेथें खाकरून थुंकूं नये. थुंकी एखाद्या पिकदाणींत अगर बशींत धरून नंतर ती जाळून टाकावी. किंवा खोल खड्डा खणून त्या खड्ड्यांत थुंकी व कोळशाची पूड टाकून वर माती भरावी.

(२) चालत्या बोलत्या रोग्यानें सुद्धा वाटेल तेथ थुंकूं नये. कागदांत किंवा हातरुमालांत थुंकावें व तो कागद किंवा हातरुमाल जंतुघ्न औषधांत बुडवावेत अगर चकक जाळावेत.

(३) अथरुगावर पडून असलेल्या रोग्यानें तोंडावर हातरुमाल धरून खोकावें, तोंड उघडें ठेवून खोकूं नये अगर शिकूं नये.

(४) रोग्याचा कफ पिकदाणींत घेऊन पिकदाणींत जंतुघ्न औषध टाकावें. नंतर ती साफ करतांना कफ जाळून टाकावा. कफ तसाच टाकूं नये अगर वाळूं देऊं नये. कफ वाळून तो धुळींत मिसळला गेल्यास कफाचे परमाणु व त्यांत असलेले सूक्ष्म जंतु हे धुळीबरोबर दुसऱ्या निरोगी माणसाच्या श्वसनेंद्रियांत जाऊन तेथें रोगोत्पत्ति करतात. लक्षण, ह्याच नव्हे तर इतर रोगांतही खाकरले कीं थुंक कोपण्यांत, असें करूं नये. ती घाण तर दिसतेंच पण खाकरा, बेडका, कफ अशाप्रकारें वाटेल तेथें टाकणें हे सार्वजनिक आरोग्यदृष्टीनें अत्यंत वाईट होय.

प्रतिबंधक चिकित्सेबद्दल इतकेंच लिहितां येईल.

इन्फ्युएन्झाच्या ज्वरांत औषध द्यावें काय ?

असा प्रश्न आह्मांस पुष्कळांनीं विचारला आहे. डाक्टर कॉन्फरन्समध्ये एका तज्ज्ञानें औषधांचा उपयोग न करण्याबद्दल वजावल्यापासून तर ही प्रवृत्ति फार वाढली आहे. प्रथम प्रश्न हा कीं, औषध द्यावें कीं न द्यावें.

आह्मी जें खालीं अवतरण दिलें आहे त्यांत साधारणतः सर्वच प्रकारच्या

औषधांवर ताशेरा झाडला आहे. तरी पण मुख्यतः ज्या औषधांचा जाहिराती-द्वारां खप विशेष वाढविण्यांत आला व जी औषधे शास्त्रीयतत्वांच्या पायांवर दिलेलीं नव्हेत अशा औषधांवर ह्मणजे पायाशुद्ध नव्हेत अशा औषधांवर क. लिस्टन साहेबांचा विशेष भडिमार दिसतो. आणि तो एक अर्थीं कोणाही विचारी माणसास कबूल होईल. पायाशुद्ध औषधयोजना न करतां उगीच काहीं तरी “एवं गुण” देत सुटावे असें कोणी सुद्धां प्रतिपादन करणार नाही. पण ह्मणून कोणत्याही प्रकारचे औषध देऊं नका! असें ह्मणणे कोणीही ऐकणार नाही, असें आह्मांस वाटते. पायाशुद्ध औषध-योजना केल्यास तिच्यापासून तोटा न होतां फायदाच होईल.

साधारणतः सर्व जंतुजांचा हल्लीं भर लसोपचारांवर आहे. त्यांच्या मते खरीखुरी चिकित्सा ह्मणजे प्रतिविषयुक्त लस टोंचणे होय. इतर प्रकारच्या चिकित्सा व्यर्थ होत. कारण रोगजंतु हे जर रोगाचे मूळ कारण होत तर मग ते जंतु नाहीसे होतील अशा प्रकारचे प्रतिविष टोंचणे हेच त्या जंतूंना मारक व खरेखुरे औषध होय. आणि ह्मणून असल्या रोगाचे जंतु शोधून काढून त्यांचे प्रतिविष बनवून ते टोंचीत राहिल्यासच खरीखुरी उपाय योजना होणार आहे !

हे त्यांचे प्रमाणिक मत असले तरी खरे नसून अव्यवहार्य आहे. जंतु कारण असले तरी त्यांचा प्रतिकार करण्याची शरीरांतही शक्ति आहे. हे आह्मी आजवर अनेक वेळां सिद्ध करून दाखविले आहे. त्याला केवळ प्रतिविषच दाहेरून तयार करून टोंचण्याची आवश्यकता नाही. शरीर ते प्रतिविष बनविण्याची सारखी धडपड करितच असते आपण औषधे देऊन फक्त शरीराची ही शक्ति वाढविण्याचा प्रयत्न करावयाचा असतो. आणि

He warned the people against using all sorts of Remedies He had found very dangerous symptoms from the use of a much advertised medicine; there was blood in the urine and the sputa on account of its use. He warned the public against the use of all sorts of remedies which had been put on the market without any foundation.

Col. G. Liston's speech in The Doctors Conference in Bombay.

Extract from Bombay Chronicle 23rd Octo, 1918.

शाच प्रकारची ती असारीत. शिवाय औषधांच्या योगाने ज्वरोष्मा कमी करण्याचाही शक्य तोंवर प्रयत्न करून नये. शरीरातील दोषदुष्टि कमी झाली, शरीर निर्विष होत चालले ह्मणजे आपोआप ज्वरोष्मा कमी होतो. ह्मणून उपचार करतांना कडक, स्वेदल अगर कडक रेचक औषधे देऊ नयेत.

प्रथमतः ह्या ज्वरांत अंग अतिशय दुखते व पीडा फार होते. तेवढ्यापुरते उपचार करावेत. ताप सपाटून असून कंठ, पाठ, अंग फार दुखत असेल तर हात, पाय, व संधि यांना मोहरीची पूड किंवा टरपेन्टाईन चोळून लावावे आणि मग पाय सोसवेल इतक्या कढत पाण्यांत ठेवावेत. पाय त्यांत सुमारे १५ ते २० मिनिटेपर्यंत ठेवल्यानंतर खरखरीत टॉवेलने पाय पुसावेत. ह्मणजे थोडा घाम येऊन हुषारी वाटते व अंग दुखणे कमी होते.

ह्या उपचाराने अंग दुखणे नच राहिल तर रोग्यास खालील काढा करून द्यावा, किंवा अंग फारच दुखत असेल तर त्याच काढ्यांत किंवा तुळशीच्या रसांत नागामृत गुटिका अर्धी गुंज प्रमाणाने दिवसांतून दोन किंवा तीनवेळां द्यावी. ह्या गुटिकेने अंगाचे दुखणे, पीडा वगैरे चटकन कमी होतात. ह्या विकारांत देण्याचा काढाः—

यो—तुळशीची पाने २५

दालचिनी मासे ३

बेलाची पाने १०

गुळवेळ मासे ६

खडीसाखर मासे ६

या औषधांचा रीतीप्रमाणे काढा करून तो दिवसांतून दोनवेळां देणे.

इन्फ्ल्युएंझाच्या जंतूना मारक अशा दोन औषधी अनुभवण्यांत आल्या आहेत. लसूण व कापूर. ह्या दोन्ही औषधांचा उपयोग ह्या रोगांत फार चांगला होतो. प्रथमच्या अवस्थेत कापूर नुसता हुंगण्यास दिला असता चालते. पण जर थोडा चढू लागला व अंग वगैरे दुखण्याचे प्रमाण वाढत चालले तर कापूर पोटांत द्यावा. सुमारे अर्धा गुंज कापूराच्या २ किंवा ३

१ व्य.धेरुपरि यो व्याधिः मवत्युत्तरकालज. । उपक्रम विघातीच सह्यपद्रव कथ्यते ॥

पर्यंत गोळ्या करून या नुसत्या दर तीन तासानें १ । १ प्रमाणें गिळ-
ण्यास द्यावी, अगर कर्पूरार्काचे ४ । ५ थेंब साखरेवर टाकून ती साखर
रोग्यास दिवसांतून तीन चार वेळ द्यावी. हा प्रयोग पहिल्या दिवशींच
केल्यास त्यापासून तत्काल फायदा दिसून येतो.

ज्वरास सुरवात होतांच लसणीचा उपयोग करूं नये. ज्वर जास्त दिवस
लांबल्यास लसणीचा उपयोग करावा.

इन्फ्ल्युएन्झाची सर्व लक्षणें आमयुक्त होत. सबब ज्वर आल्या दिवशीं व
तदनंतरही दोन तीन दिवसपर्यंत किंवाहून ज्वरवेग कमी पडेपर्यंत रोग्यास
उपास करावयास सांगावा. त्यास गरम पाण्याशिवाय कांहीं खावयास
देऊं नये. ह्या अजागांत खाणें आणि तेंही जड गेलें कीं बहुशः रोग
वाढतो असाच कोणाचाही झाला तरी अनुभव आहे. केवळ लंघन सोसत
नसेल तर अगदीं हलकें अन्न साळीच्या लाह्यांचा मंड किंवा कट तयार
करून तो थोडथोडा साखर टाकून देत जावा, ह्याशिवाय इतर अन्न दूध
अगर साबूदाणा प्रथमच्या दिवशीं तरी देऊं नये. ज्वरवेग थोडा कमी
पडला, आमत्व कमी झालें ह्मणजे मग पाहिजे तर थोडें दूध अगर साबू-
दाणें दुधांत तयार करून दिले असतां चालेल. पण शक्य तोंवर निव्वळ
लंघन घालणें चांगलें.

लंघन करूनही ज्वरवेग कमी पडला नाही तर मग योग्य ती त्या त्या
संकराची चिकित्सा करणें प्राप्त आहे.

केवळ ज्वरच असेल व इतर संकर कांहीं एक उत्पन्न झाला नसेल तर इ-
न्फ्ल्युएन्झाचें विषार सर्व देह प्रविसृत आहे असें समजावें. जों जों दिवसगत
जास्त होत जाईल तों तों ज्वरवेग आपोआप कमी पडत जातो. ह्या ज्वरां-
त ज्वरवेग कमी करण्याचा किंवा ज्वराच्या वाटेस जाण्याच्या
भानगडींत पडू नये. ज्वर कमी करणारी तीव्र व फडक औषधे कधीं-
ही वापरूं नयेत. महामृत्युंजयासारखीं आयुर्वेदिक औषधे देऊं नयेत. फक्त
इतर संकर कांहीं न होईल अशी तजवीज मात्र करावी. मुख्यतः लक्षणा-
नुरोधें चिकित्सा करावी. ताप बलात्कारानें कमी करण्याचा प्रयत्न
केल्यास वाळूळें लांकूड वाकविण्याच्या प्रयत्नांत जसें तें लांकूड मोडतें
तद्वत् रोगी बग होण्याऐवजीं तो दगावतो मात्र.

साधल्यास जंतुघ्न प्रयोग करावयाच असतात. औषधांची योजना ह्याच धर्तीवर केलेली असते हे पुढे हळूहळू सिद्ध होणारच आहे.

आजवर जंतुशास्त्र नव्हते तेव्हांसुद्धां अनेक जंतुज विकारांवर उपाययोजना सांपडलीच आहे. व ती कांहीं कांहीं विकारांत फारच यशःप्रद आहे असे आमच्या नजरेस आले आहे. मग येथे तुमचे तत्व कोठे गेरे ? औषधाने जंतु मरत नाहीत असे थोडेच आहे. कोयनेलने हिंवाचे कीटाणु मरतातच ना ! मग हे तत्व बरोबर नाही असेच सिद्ध होते. फार तर असे हणू की, कोयनेलप्रमाणे विशिष्ट जंतुघ्न असे औषध असावे !

लिस्टन साहेबांचा अनुभव काय असेल तो असो, पण आमचा तरी अनुभव असा आहे की, ज्या ज्या रोग्यांना पायाशुद्ध औषधयोजना मिळाली त्यांपैकी फारच थोडे लोक दगावले. पण ज्यांना पायाशुद्ध औषधयोजना मिळाली नाही त्यांच्यांत अतिशय मृत्युसंख्या वाढली. क. लिस्टन यांचा सिद्धांत कांहीं कांहीं खेड्यापाड्यांतून अक्षरशः पाळला गेला ! तेथे कोणी हणतां कोणी औषध देणारा नव्हता. लोक विचारे अजारी पडत. केवळ नुसते गार पाणी व मिळेल ते अन्न खाऊन पडून राहात. अशा ठिकाणी मृत्युसंख्येचे प्रमाणाकडे पाहिले हणजे छाती फटून जाते. आमच्या माहितीत अशीं कांहीं गावे आहेत की, सर्वसाधारण वस्ती पैकीं $\frac{1}{2}$ ते $\frac{1}{3}$ पर्यंत लोक त्या सांथीत गेबावले. जर लिस्टन साहेबांचा “ औषधांपासून दूर राहा ” हा सिद्धांत खरा मानला तर त्याला प्रयंतर अगदीं विव्ध येते. हणून आमचे हणणे असे की, पायाशुद्ध औषधयोजना करणे हेच बरोबर तत्व होय. इन्फ्ल्युएंझांत सुद्धां “ योग्य प्रसर्ग योग्य औषधयोजना ” हेच तत्व हाच सिद्धांत, आमचे मते तरी, ठाम खरा आहे.

लसोपचारपद्धति कितीही चांगली आहे असे वटकाभर गृहीत धरले, तरी गोरगरीब व अशिक्षित खेड्यापाड्यांच्या लोकांना त्या पद्धतीचा फायदा कसा घेतां याचा त्यांना अगदीं सोपे व कमी किमतीचे, जवळ जवळ फुकट असे औषधच मिळाले तर त्यांचा वचाव होतो. आणि हणून आमचे नेहमीं असे हणणे असते की, कोणत्याही रोगांवर लसीपेक्षां औषधोपचार करणेच चांगले.

लिस्टन साहेबांचा दुसरा मुद्दाही विचारांत घेऊं. हल्लीं बाजारांत विक्रीस असलेले व अतिशय स्वपत असलेल्या एका औषधाने बरेच दुष्परिणाम

झालेले डाक्टरसाहेबांनी पाहिले आहेत. त्यापासून मूत्रांतून व कफाबरोबर रक्तस्राव होत असल्याचे त्यांनी लिहिले आहे. कबूल. एका विवक्षित औषधाचा असा कदाचित परिणाम घडत असेल. परंतु सर्वत्र-जगांतील एकूण एक-औषधांचा तर असा परिणाम घडून येतो असे दिसून आले नाही ना? मग असा सर्राहा उपदेश कां? तर तात्पर्य हे की, जंतुशस्त्रविशारदांचा भर केवळ लसोपचारावर असतो लक्षण त्यांना इतर वैद्यकपंथ अगदी त्याज्य वाटतात. ह्याच भावनेने क. लिस्टन यांनी जनतेस औषधापासून दूर राहा असा उपदेश केला असावा.

आमचा स्वतःचा अनुभव असा आहे की, रोग्यास थोडी शंका आल्याबरोबर किंवा फार तर ताप आल्या दिवशी त्यास जर योग्य उपचार केला तर रोग पुढे पुढे जास्त जास्त न वाढता तो कमी कमीच होत जातो. किंवा फार भडकत तरी नाही. लघ्वीतून किंवा वेडक्यांतून रक्त औषधोपचार न करितां सुद्धां आलेले पाहण्यांत आले आहे. तेव्हां त्यांचा दोष औषधोपचारांच्या मार्गी मारण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

औषधोपचार करतांना साधारणतः ध्यानांत ठेवण्याच्या गोष्टीः—

१ पायाशुद्ध उपचार लक्षण जे ह्या रोगाचे जंतु नाहीसे होतील असे उपचार करणे होय.

२ इन्फ्ल्युएन्झा तापांत अनेकविध लक्षण होतात. त्याचा अर्थ असा की, ह्यांत उत्पन्न झालेले दोष शरीरांतील अंतरींद्रिये किंवा अनेक दोषस्थाने यांत दुष्ट उत्पन्न करतात. आणि लक्षण जे जे स्थान दुष्ट झाले असेल त्या स्थानची किंवा जो दोष दुष्ट झाला असेल त्या दोषाची; किंवा स्थान व दोष या उभयतांची चिकित्सा लक्षणानुरोधे करणे जरूर आहे.

३ ह्या रोगांत रोग्यांच्या अंगची शक्ति फार क्षीण होते तसेच हृदयही अत्यंत क्षीण होते. इतर प्रकारची चिकित्सा करून सुधरत आलेला रोगी केवळ हृदयाची क्रिया बंद पडून गमावल्याची उदाहरणे आहेत. लक्षण शक्ति व हृदयाची क्रिया क्षीण न होईल अशी तजवीज करणे फार जरूर असते.

४ ह्या रोगानंतर अनेक निरनिराळे उपद्रव होतात. त्याबद्दल अवश्य काळजी घेतली पाहिजे.

ह्या रोगाचे जंतु नाहीसे करणारी औषधे वापरतांना मुख्यतः ती फार कडक वापरू नयेत. आणि त्यांच्या योगाने शरीर निर्वृत्त होऊ नये; अ-

इतर कांहीं लक्षणें नसल्यास व केवळ ज्वरवेग तीव्र असल्यास खालील औषधांची योजना करावी.

लसूण—५ कांड्या किंवा पाकळ्या.

केंशर— $\frac{9}{2}$ गुंज.

कापूर— $\frac{9}{4}$ गुंज.

लसूण चांगला सोलून त्या कांड्यास सुईनें बारीक रेधा पाडाव्यात. नंतर त्या पाकळ्या आंबट ताकांत किंवा दह्याच्या निवळीत भिजत टाकाव्यात. सुमारे तीन ते चार तासपर्यंत पाकळ्या त्यांत ठेवून नंतर काढाव्यात. नंतर गरम गरम पाण्यांत कांहीं वेळ भिजत टाकून धुवून ध्याव्यात. खलांत पाकळ्या चांगल्या बारीक वाटून त्यांत बारीक केलेले केंशर व कापूर टाकून गोळ्या कराव्यात. गोळ्या सुमारे दोन गुंज प्रमाणाच्या कराव्यात. पांच ओल्या पाकळ्यांचें वजन सरासरी एक माशापर्यंत असतें.

याप्रमाणें तयार केलेल्या गोळ्या दिवसांतून तीन चार वेळां देत गेल्यास इतर कांहीं विकार जास्त वाढण्याची भीति नसते. आणि हळू-हळू ज्वरही कमी होऊं लागून चार दोन दिवसांत रोग्यास बरे वाटू लागतें.

ह्या गोळ्याबरोबरच

त्रिभुवनकीर्तिस $\frac{9}{2}$ गुंज.

मृगशंगभस्म १ गुंज.

सितोपलादि चूण ४ गुंजा.

सारख्या दोन पुढ्या मधाबरोबर दिवसांतून दोन वेळां दिल्यास ज्वरवेग वेतांत राहून खोकला वगैरे आल्यासही फायदा होतो. त्या मिश्रणाचा मुख्य उपयोग पुष्कुसांना बिघाड न होऊं देणें हा होय. ह्मणजे यत्किंचित् शंका येतांच हें मिश्रण सुरू केले तर पुष्कुसें बहुतकरून बिघडत नाहींत. लसणीच्या गोळ्या हें इन्फ्ल्युएन्झावरील मुख्य औषध होय. ह्या गोळ्या नेहमीं तयार ठेवाव्यात. ह्या गोळ्या कोणत्याही परिस्थितीत

इतर औषधें सुखें असतां देतां येतात. मात्र घशांतून अगर मूत्रद्वारांतून रक्त पडत असेल तर त्या गोळ्यांचा उपयोग करूं नये.

त्रिभुवनकीर्ति, ज्वरांकुश, महाज्वरांकुश वगैरे आयुर्वेदिक औषधांची रचनाच अशी आहे की, त्यांचा उपयोग असल्या जंतुज विकारांत व्हावा. वरील औषधांत जंतुघ्न, ज्वरघ्न, उत्तेजक व स्वेदलं औषधांचें मोठ्या कुशलतेनें मिश्रण केलेलें आहे. त्यामुळे इन्फ्ल्युएन्झासारख्या विकारांत ह्या औषधांचा उपयोग फार चांगला होतो. पुन्हां प्रमाण थोडें असल्यामुळे त्यांच्यापासून वाईट परिणाम कांहीं घडून येत नाहींत. आर्ही येथील सांथीत त्रिभुवनकीर्तिरसांतील बचनाग कमी करून, त्या गोळ्या दिल्या. ह्या गोळ्यांचा अतिशय उत्तम उपयोग झाला. ह्या गोळ्या येथें व परगांवीं मिळून सुमारे ५ ते ६ हजारपर्यंत रोग्यांस देण्यांत आल्या.

ह्या औषधांत इतर औषधांबरोबर जंतुघ्न पारद कज्जली किंवा रससिंदूर (हिंगुळ) ह्यांची योजना करण्यांत आमच्या ऋषींचें बुद्धिचर्चस्त्र दिसून येतें. आमच्या मते ह्या असल्या रोगांतून इतर औषधांचा उपयोग तर होतोच परंतु जंतूंचा— साक्षात् जंतूंचा—नाश करण्याच्या औषधांचा जास्त उपयोग होतो. ह्या दृष्टीनें पाहतां आयुर्वेदीय औषधांची योग्यता जास्त होय यांत शंका नाहीं. हा जंतुघ्न गुण बहुतेक मात्रांतून व रसरसायनांतून दिसून येतो.

विशिष्ट प्रकारचीं लक्षणें असतां प्रथमतः तीं लक्षणें अमुक तऱ्हेच्या विघाडानें उत्पन्न झालीं आहेत हें ठाम ठरवावें. निदान पक्कें करावें. त्या निदानाप्रमाणें औषध द्यावें.

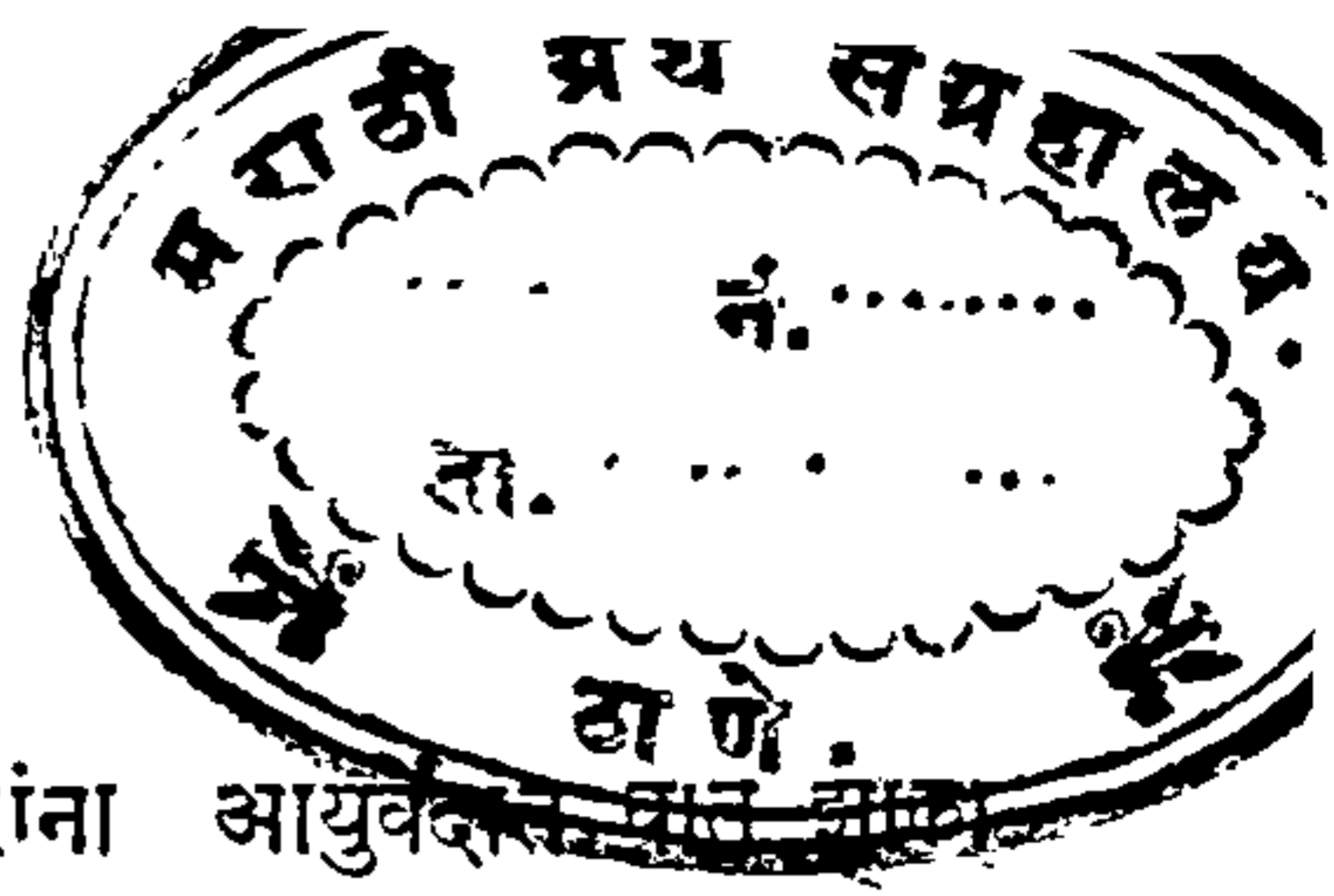
इन्फ्ल्युएन्झाच्या तापांत अनेक प्रकारच्या विकृति होतात हें प्रथम भागांत सांगितलेंच आहे. त्या त्या विकृतींचीं लक्षणें कमीजास्तीपणा सुद्धां प्रथम भागांत दिलीं आहेत. मेंदूच्या विकारांत आयुर्वेदीय औषधांपैकीः—

महावातविध्वंसनरस

सूतशेखररस

ताप्यादि लोह

सुवर्णमाक्षिकभस्म
कुष्मांडादि लेह

हीं औषधें जास्त उपयुक्त होत. ज्या ज्या विकारांना आयुर्वेदात वात, वायु, किंवा वायु झाला असें ह्मणतात त्या सर्व विकारांत महावातविध्वंस अगर वातविध्वंस हे फार उपयोगी होत. बेशुद्धपणा, बडबड, डोकें हालविणें, वारंवार किंकाळ्या मारणें, डोळे लाल होणें, गुंगी हीं लक्षणें असतां व उजवे बाजूचे चाळे जास्त असल्यास महावातविध्वंसाची योजना करावी. ह्याच स्थितींत डाव्या बाजूची विकृति जास्त वाटेर तर सूतशेखरसाची योजना करणें प्रशस्त होय. सूतशेखर किंवा वातविध्वंस देत असतां लसणीच्या गोळ्या देणें बंद करावें. योजना येणेंप्रमाणें करावी:—

म० वातविध्वंस २ गुंजा
आल्याचा रस ३ मासे
तुळशीचा रस ३ मासे
उ० मध ६ मासे

वरील रस काढून त्यांत मध घालून त्यांत महावातविध्वंस किंवा सूतशेखर लक्षणानुरोधे उगाळून तें मिश्रण एखाद्या चांदीच्या वाटींत अगर कांचेच्या लहान भांड्यांत भरून ठेवावें. हें मिश्रण एकदम न देतां तें वारंवार थोडथोडें सर्व दिवसभर चाटवावें, त्याचा उपयोग जास्त होतो.

ह्याच स्थितींत झटके येऊं लागल्यास ताप्यादि लोह व सुवर्णमाक्षिकभस्म यांचा उपयोग करावा. ताप्यादि लोहासारखें झटक्यांचा शम करणारें औषध सांपडणें दुर्मीळ होय. याचा गुणपाठ देतांना वाग्भटानें “ विशेषें करून झटक्यांचा शम करतें ” असें ह्मटलें आहे तें अगदीं योग्य होय. झटके फार जोराचे येण्याच्या अगोदरपासून याचा उपयोग केल्यास अजार सहसा विकोपास जात नाहीं.

यो—ताप्यादि लोह १ गुंज
सुवर्णमाक्षिक १/२ गुंज

दोहोंच्या सारख्या दोन पुड्या करून कुष्मांडलेहांत अगर नुसत्या मोर-आंबळ्याच्या पाकांत देणें. दोन पुड्यांत बराच फायदा होतो. नच झाल्यास पुनः दोन दोन तासांच्या अंतरानें आणखी २।४ पर्यंत पुड्या देणें.

इन्फ्ल्युरन्झांत विशेषतः पुष्कुससन्निपात होऊन रोगी दगवतात असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. ह्मणून प्रथमपासून त्याकडे विशेष लक्ष अर्पावे. पुष्कुसांत यत्किचित् विवाड हाऊं लागल्याबरोबर ताबडतोब त्या दृष्टीने उप-चारास लागावे. या रोगाची संपूर्ण लक्षणें संप्राप्ति वगैरे प्रथम भागांत मा-हिती दिली आहे.

इन्फ्ल्युरन्झाचा ज्वर आल्या दिवसापासून छाती. शेंकण्यास सुरवात केल्यास बहुशः पुष्कुसांना सूज येणार नाही, असा कित्येकांचा अनुभव आहे. परंतु नुसत्या शेंकण्यापेक्षां टरपेन्टाईन, कापूर, ओव्याचें फूल अशांसा-रह्या औषधांचा हुंगण्याकडे उपयोग केल्यास मात्र बराच उपयोग होतो.

पुष्कुससन्निपात झाल्या असतां मुख्यतः तीन मुद्दे लक्षांत ठेवून चिकित्सा करावी लागते.

१. पुष्कुससन्निपातांतील मुख्य दोष पाहून ते कमी करण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करावयाचा. मुख्य विमाराचा शारीरक घटकांवर व रक्ताभि-सर्णावर घडलेला परिणाम शक्य तितका आटोक्यांत आणावयाचा.

२. रांग्यास होणारी भयकरं लक्षणें अवश्यमेव पाहून तीं शक्य तितकीं कमी करण्याचा प्रयत्न करावयाचा. अशा रीतीने त्यास जितकी विश्रांति मिळेल तितका खाटाटोप करावयाचा.

३. रोग्याचा शक्तिपात न होईल अशी तजवीज करावयाची.

आपण पहिल्या मुद्द्याविषयी विचार करूं. पुष्कुससन्निपातांत मुख्य दोष आयुर्वेदशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करतां कफदोष होय. देशी वैद्यकाचा ज्यांनीं लक्षपूर्वक अभ्यास केला आहे अशा गृहस्थांना सन्निपात शब्दाची व्याख्या पूर्णपणे अवगत असेलच. सन्निपात ह्या शब्दास मराठीत किंवा इंग्रजीत प्रतिशब्द देणें बरेंच अवघड आहे. शरीरांतील मुख्य चालक-शक्तींत एकदम होणारा विवाड ह्यास सन्निपात अशी संज्ञा ग्रंथकारांनीं दिली आहे. सन्निपात ही एक अशी अवस्था असते कीं, त्या अवस्थेंत शरीरांतील चालक वात, पित्त, व कफ ह्या तिन्ही शक्तींत कमीपणा

Sannipat is a term which can be applied even to the Metaphysiological actions " of the त्रिधातु. This term li- tterly means to throw at " or " to cast at." Which tecknically means action upon each other.

अगर वाढ होते. आणि मग जेथे जेथे त्यांना अवकाश ह्यांणून सांपडेल तेथे तेथे (त्या स्थानी) विकृति उत्पन्न होते. ह्याणजे सन्निपातांत स्थानिन व सर्वदेहग अशा प्रकारची दोषांची स्थिति असले. हाच मुद्दा पुष्फुससन्निपातात स्पष्ट करावयाचा तर पुष्फुससन्निपाताचे मुख्य स्थान जें पुष्फुस त्या ठिकाणी तर ह्या रोगाचे जंतु असतातच परंतु ते सर्व शरीरभर पसरून रक्तांत विकृति उत्पन्न करतात, त्या योगे नानाप्रकारची लक्षणे उत्पन्न होतात. ह्याणजे स्थानिन दोष व सर्वांगग दोष अशा दोन्ही प्रकारच्या दोषांची लक्षणे ह्या रोगांत असतात.

वर आह्मी सांगितलेच आहे की, ह्या रोगांत कफदोष प्रायः मुख्य असतो. ह्याणजे यांत इतर दोष नसतात असें मात्र नव्हे. तिन्ही दोष एकत्रित झालेले असतात. त्यांत कफाचे विशेष प्राधान्य असते इतके लक्षांत ठेवले ह्याणजे पुढें चिकित्सा करतांना त्रास होत नाही.

ह्या रोगांत स्थानिन चिकित्सा करण्यापेक्षा सर्वांगग दोषांची चिकित्सा करणे जास्त श्रेष्ठ होय. ह्याणून ज्वर आल्यानंतर पुष्फुसें विवडली आहेत की काय हे प्रथम दोन दिवस अत्यंत काळजीपूर्वक परीक्षा करून ठाम ठरवावे. ते एकदां ठाम ठरले ह्याणजे मग चिकित्सेचा क्रम निराळा ठेवावा लागतो. तोंवर ह्याणजे पुष्फुसें विवडल्याचे ठाम ठरेपर्यंत लसणीच्या गोळ्या दिल्यास हरकत नाही. मग मात्र ह्या गोळ्या देऊं नयेत.

पुष्फुससन्निपातांत मुख्यतः स्वच्छ व मोकळ्या हवेत रोग्यास ठेवणे जरूर असते. ह्याकरितां अगदीं अंधेच्या खोलीत रोग्यास निजविण्याची संवय पार मोडली पाहिजे. चांगल्या स्वच्छ व प्रशस्त खोलीत रोग्यास निजवावे. त्या ठिकाणी प्रकाश व मोकळी हवा भरपूर असावी. फक्त रोग्याच्या अंगावर वाऱ्याचा झोत येणार नाही इतपत काळजी घ्यावी. बाकीच्या खिडक्या उघड्या ठेवाव्यात. रात्रीचा गारठा न लागेल अशी तजवीज अवश्य करावी.

दुसरा उपचार वर शेंकण्याचा उपनाह नांवाचा स्वेद किंवा पोटीसें वारंवार बांधून शेंक देत राहाणे फार चांगले होय. त्याच्या योगाने कळ वगैरे निवृत असल्यास ती कमी होऊन कफ सुटण्यास मदत होते. शोथही कमी होण्यास मदत होते.

पोटांत देण्याच्या औषधांत ह्या विकारांत मुख्यतः जंतुघ्न, उत्राघ्न, परंतु

शक्ती कायम राखणारी अर्शाच औषधें जास्त श्रेयस्कर होत. आर्शा खालील काढा व औषधें देतो:—

अडुळशार्ची १० पानें.

दालचिनी ३ मासे.

खडीसाखर ३ मासे.

जेष्ठमध ३ मासे.

ह्यांत पावशेर पाणी घालून अष्टमांश काढा करावा. तो दिवसांतून तीन वेळ घावा.

तसेंच:—

त्रिभुवनकीर्तिरस $\frac{1}{2}$ गुंज.

मृगशृंगभस्म १ गुंज.

सितोपलादि चूर्ण ४ गुंज.

प्रवालभस्म १ गुंज.

सारख्या दोन पुड्या करून त्या दिवसांतून दोन वेळां मधांतून अगर तुळशीचा रस व मध यांतून देणें.

वरील मिश्रणांत मृगशृंगभस्म आहे. तें हृदयास शक्ति देणारें आहे.

दालचिनीचा ह्या रोगांत विशेष उपयोग होतो. ह्या औषधानें रक्तांतील पांढऱ्या कणांना शक्ति येते. किंबहुना ते वाढतात. आणि ते वाढले असतां अर्थात्च पुष्फुससन्निपाताचे जंतु त्यांच्या भक्षस्थानीं पडतात. आर्शा दालचिनीचा पुष्कळ रोग्यांत उपयोग केला आहे. आमची खात्री आहे की, ह्या औषधाचा पुष्फुससन्निपातांत विशेष उपयोग होतो. सितोपलादि चूर्णाचा सुद्धां ह्याच दृष्टीनें उपयोग होतो.

ह्याशिवाय सुवर्ण हें एक अतिशय उत्तम व उपयुक्त औषध होय. त्याचा उपयोग जंतुघ्न ह्मणून तरी होतोच पण त्यानें हृदयाची क्रिया न मंदावतां ठीक राहाते. असल्या पुष्कळ दिवस टिकणाऱ्या ज्वरांत हृदयाकडे विशेष लक्ष ठेवणें जरूर आहे. ह्मणून इतर औषधें सुखं असतांही सुवर्णभस्म अगर महालक्ष्मीविलासासारखें सुवर्णमिश्रित औषध देत राहिलें पाहिजे.

सुवर्णभस्म— $\frac{1}{2}$ गुंज.

मध—३ मासे.

षशलोचन—१ गुंज.

हे मिश्रण दिवसांतून एकवेळां देणें.

किंवा महालक्ष्मीविलास $\frac{1}{8}$ गुंज.

मोरआंजळ्याचा पाक ३ मासे.

हे मिश्रण सकाळींच घावें.

२ । ३ वर्षांपूर्वी वैद्यकपत्रिकेत सुवर्णभस्माऐवजी " गोल्ड क्लोराईड " नामक इंग्रजी औषध वापरण्याबद्दल लिहिलें होतें गोल्ड क्लोराईड हा क्षार फोटोग्रॅफांत पुष्कळ वापरतात. हा क्षार सुवर्णभस्माऐवजी वापरणें शक्य आहे काय? ह्याबद्दल आर्ही आमचें मत ह्यापूर्वीच अनेक वेळां प्रसिद्ध केलें आहे. सुवर्णभस्म हे वनस्पतींच्या किंवा वनस्पतींच्या क्षरांच्या संयोगानें तयार करण्यांत येतें. तशी गोल्ड क्लोराईडची स्थिति नाही. सत्र सुवर्णभस्मच वापरणें योग्य होय.

पुष्फुससंनिपातांत उवर कमी-एकदम कमी करणारी-औषधे केव्हांही देऊं नयेत; तसेंच खोकळा जोवर त्रासदायक नाही व कफ बेतानें लवकर सुटतो आहे तोवर खोकल्याच्याही वाटें जाऊं नये. तर खोकळा येऊन लवकर कफ सुटेल अशाकरितां वारंवार चाटण घावें.

चाटण:—

जेष्ठमध—१ मासा.

बेहेड्याची टरफले ४ गुंजा.

जत्रखार—१ गुंज.

टांकणखाराची लाही—१ गुंज

हीं सर्व औषधे पाण्यांत उगाळून त्यांत खडीसाखर घालून तें चाटण चांगलें शिजवावें व वारंवार चाटण्यास घावें. ह्या चाटणानें कफ लवकर सुटतो. कफाबरोबर रक्त पडत असेल तर वरील चाटणातील जत्रखार व टांकणखार काढून त्याऐवजीं आडुळशाच्या पातांचा रस व खडीसाखर हीं औषधे घालावीत. व चाटण तयार करून ठेवावें. किंवा

मृगशृंगभस्म—१ गुंज.

प्रवाळभस्म— $\frac{1}{2}$ गुंज.

सितोपलादि चूर्ण—४ गुंजा.

(पिंपळी खेरीज)

भाटरुपादि लेह—६ मासे.

हैं मिश्रण वारंवार लावावे. त्या मिश्रणानें रक्त कमी होऊन कफही लवकरच सुटून लागतो. रक्त बंद करणाऱ्या इतर स्तंभक औषधें देण्याच्या भानगडींत पडू नये. रक्त फारसें पडत नसेल तर त्याकरितां कांहीं सुद्धां विशेष योजना करण्याची गरज नाही. पुष्पुसन्निघाताच्या ह्या अवस्थेंत द्राक्षारिष्टाचाही बरा उपयोग होतो. ह्यासंबंधी पुढें लिहूं.

छातींत दुखणें हें लक्षण शक्य तितक्या लवकर बंद केलें पाहिजे. छातीच्या दुखण्यानें रोग्याला विशेष त्रास होतो. त्याला चैन पडत नाही. सारखें लक्ष तिकडे लागून राहतें. खोकतांना त्रास होतो. हें दुखणें बहुतेक पुष्पुमात्रणास सून आल्यामुळे असतें. ती सूजही जास्त जास्तच वाढण्याचा संभव असतो. अशा रीतीनें सूज वाढत गेल्यास रोग्यास सन्निघातिका लक्षणें होण्याचा फार संभव असतो. सबब शक्य तितक्या त्वरेनें हें दुखणें थांबवावे छातीच्या दुसऱ्या भागावर प्रथमतः

विषगर्भतैल.

निर्गुंड्यादि तैल.

चंदन बला लाक्षादि तैल.

यांचें मिश्रण ला विं वर शेंकावे. जेथें वरील तेलें मिळणें शक्य नसेल तेथें खालील मिश्रण लावावे.

टरपेन्टाईन—१ तोळा.

कापूर ४ गुंजा.

पुदिन्याचें फूल २ गुंजा.

हें मिश्रण करून लावावे.

हेंही मिळणें शक्य नसेल तर मोहरी वारीक वाटून तिचा कागदावर लेप करून तो कागद दुसऱ्या भागावर लावावा. आग होऊं लागल्यास तो लेप काढून टाकावा.

यंशच्या इन्फ्युएन्झाच्या सार्थीत असल्या विकारांवर आर्शी खालील लेप देत असूं. प्रथमतः वरीलपैकी एखादें तैल मिश्रण लाऊन नंतर मग वर लेप लावावा, लेपाची औषधें प्रथमतः उपचाराचें हस्तपत्रक दिलें आहे त्यांत दिली आहेत ती व त्यांत गेळफळ, चित्रक, जायफळ हीं औषधें जास्त उगाळून छातीच्या दुसऱ्या भागावर लेप करावा. कापूस चांगला पिंजून वर बसवून घ्यावा. ह्याने पुढें वाढ होत नाही. दुखावयाचेंही तत्काल

राहातें. हा लेप लावल्यानंतर किंवा तेल चोळल्यानंतर सुद्धां थोडथोडे वा-
रंवार शेंकीत जावें.

कळ जास्त निघते ती कमी व्हावी व शांतही वाटावें एवढ्याकरितां
कांहीं लोक अफु किंवा अफूमिश्रित वातारीसारखी औषधें देतात. पण ही
भयंकर चूक होय. अफूसारखी विषारी औषधी ह्यावेळीं किंवा केव्हां पुष्फुस-
सन्निपातांत देऊं नये. आमच्या येथें एका गृहस्थास अफु देण्यांत आली.
त्याला जुलाब होत होते. उपचार सुख होते. परंतु घरांतल्या चारचौघी
वायकांना ते उपचार पटेनात. कारण त्यानें कांहीं उत्रकर त्यांच्या अपेक्षेप्र-
माणें जुलाब बंद होईनात. सबब त्यांनीं आपापसांत पोक्त (!) वि-
चार करून रोग्याला अफु दिली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, रोग्याचा
खोकला एकदम बंद होऊन कफ सगळा भांत सांचून राहिला. पुढें पुढें
तर पुष्फुसाचें चलनवलन मंदावळें आणि अफु दिल्यापासून बरोबर ३९
तासांत रोग्यानें इहलोकची यात्रा संपविली !

श्वासवृद्धि व श्वासावरोध—हा विकार पुष्फुससन्निपातांत अतिशय
त्रासदायक व भयंकर होय. सामान्यतः ह्या अजारांत श्वास वाढलेले असतातच,
परंतु कित्येक रोग्यांचे हेच श्वास पुढें पुढें फार वाढत जातात आणि सा-
रखा भाता चालतो. श्वसोच्छ्वास अतिशय जोराजारानें ध्यावे लागतात. पण
ते संपूर्ण तर घेतां येत नाहींत. श्वसोच्छ्वास अर्धवटच घेणें भाग पडतें.

1 I regard opium as a drug of extreme danger in
Pneumonia. I know that men of great eminence have
taught otherwise. But in so representing the case, I
am not advocating any theory, but rather am dealing
with the facts, which I know to be true, and which if
true are such as ought to be in the mind of every
practitioner. I have repeatedly seen what can only
be regarded as poisonous effects from very moderate
doses of opium in certain stages of Pneumonia, and
have learned to dread it more than almost any other
drug.

Glasgow medical Journal April 1902

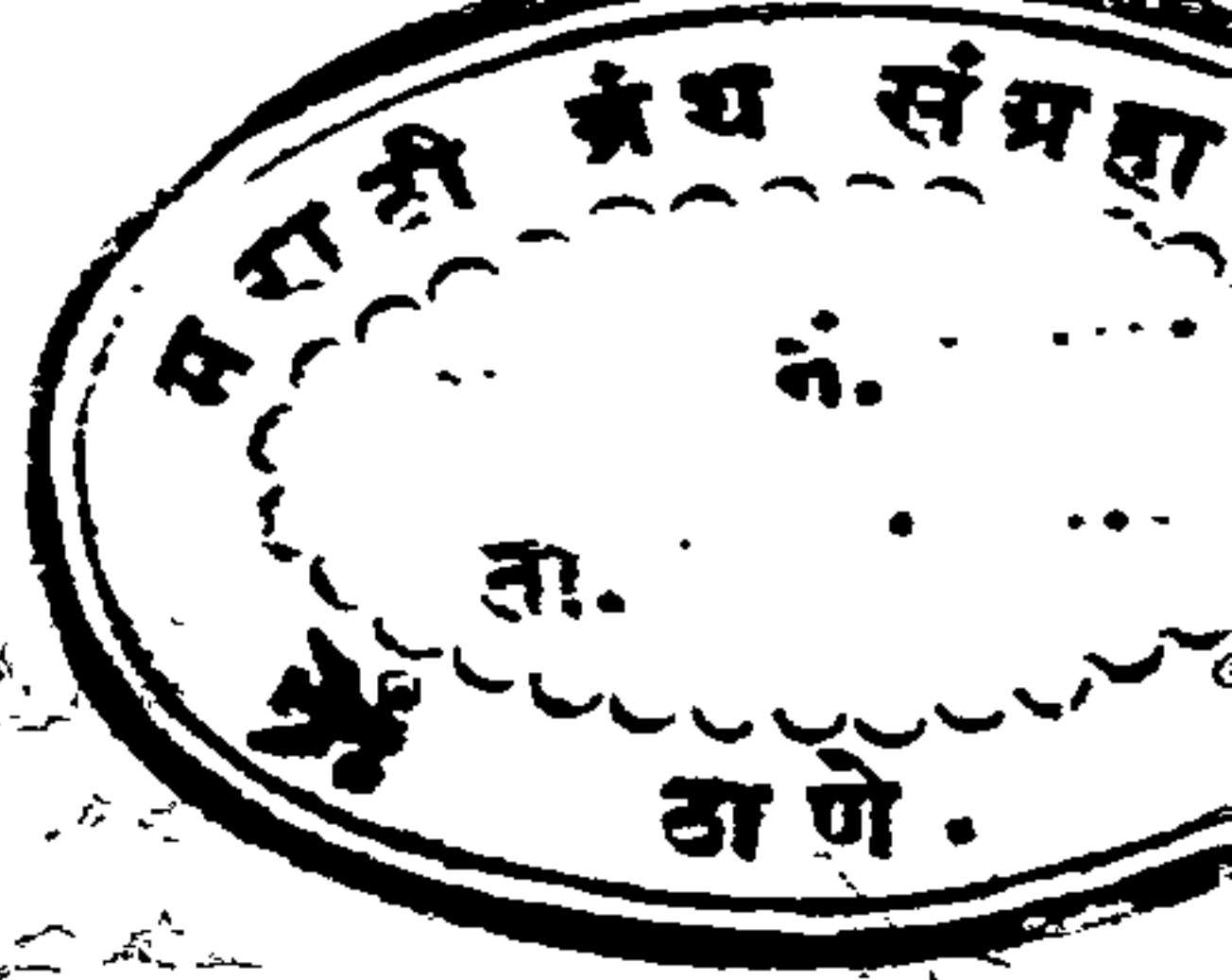
by sir W. T. Gairder. in an essay.

त्यायोगाने एक प्रकारचा कण्ह लागतो. रोगी बोलतांना सुद्धां कण्हत कण्हत श्वास घेत घुटकु, घुटकु असे बोलतो. रोगी अतिशय घाबरतो. घबराट झाली, आंग झाली असे ओरडतो. अशा स्थितीत खोकला बहुतेक बंद असतो. आणि आलाच बरी अगदी थोडा पण भयंकर त्रासदायक असा येतो. पुफुसांतील सुजेच्या भागांतून कफस्राव होण्याचे बंद होते. कफ जागजागी सांठून राहातो, आणि कफस्राव होऊन कफ बाहेर पडणे हेही बंद झाल्याने सुजलेल्या भागांतील विजातीय द्रव्य तसेच आंतले आंत कोडून व सांठून राहाते. ते द्रव्य विप्रभूत होऊन जास्त जास्तच अपाय करित सुटते. सन्निघतांतील सुज हृदयाच्या बाजूस असेल तर त्या सुजेचा परिणाम हृदयावरही होतो. सुजेचा परिणाम हृदयावर नच झाला तरी सुजेत सांठून राहिलेल्या विप्रसंचयाचा परिणाम हृदयावर व रुधिराभिसरणावर होतो. त्यायोगे नाडी जलद, अगदी बारीक व कियेक वेळां अनियमित, मध्ये मध्ये थांबणारी अशी होते. सर्व शरीरांत एकप्रकारे ताठा भरल्यासारखे होते. छाती दडपल्यासारखे वाटते. रोगी सारखा घाबरतो. श्वासोच्छ्वास चांगले व पूर्ण घेऊन हवा आंत घेण्याची त्याची सारखी धडपड सुरू असते.

हा विकार केवळ वातजन्यही असतो. विषाराचा परिणाम वातशक्तीवर घडून त्यायोगे वातशक्ति विवडून श्वासावरोध व श्वासवृद्धि उत्पन्न होते. चिकित्सा करतांना दोन्ही प्रकारच्या विकारांची पूर्ण छाननी होणे जरूर आहे. ह्मणजे त्या त्याप्रमाणे पुढे चिकित्सा करण्यास ठीक पडते.

हा विकार अतिशय भयंकर व मारक आहे, यांत शंका नाही. श्वासावरोध न होईल असा प्रयत्न करणे हे प्रथमकर्तव्य होय. श्वासावरोध झाल्यानंतरची चिकित्सा अतिशय काळजीपूर्वक करावी लागते.

ज्या भागांत कफ संचित झाला असेल व सुजही वाढली असेल त्या भागावर जळवा लावून रक्त काढावे असे कांहीं विद्वानांचे ह्मणणे आहे. पण अशा नाजुक स्थितीत रक्तमोक्षण हा मार्ग कांहीं बरा नाही. अगोदरच क्षीणता आलेली असते. अशावेळी रक्त काढून आणखी क्षीणता आणणे हे केव्हांही इष्ट नाही. ह्यापासून तात्पुरता जरी फायदा वाटला तरी कायमचा फायदा होतोच असा नियम नाही. हा शुद्ध प्रयोग नव्हे, अशुद्ध प्रयोग होय. अशा स्थितीत सुजलेल्या बाजूवर लेप लावणे हा उत्तम मार्ग होय. सुजलेली बाजू नीट पारखून त्या बाजूवर—

लेप—गेळफळ.

चित्रकमूळ.

पांढरी वसू.

उपळसरी.

गुग्गुळ (ह्रशा.)

काळा बोल.

यांचा पाण्यांत अगर दुधांत उगाळून जडिपत्रां लेप करून वर कापूस लावून ठेवावा. ह्या लेपाने बराच उपयोग होतो असा अनुभव आहे. वरच्या बाजूने हा लेप लावून पोटांतही कफस्रावी व शोथघ्न औषधे देणे जरूर आहे. त्याबरोबरच ती औषधे मूळ जंतुजविषारनाशकही असतात. त्याबद्दलही विशेष योजना करणे जरूर आहे. ह्यावेळीं निव्वळ दाह होतो म्हणून दाहशामक औषधांचा विशेष उपयोग होत नाही. विकारांत आयुर्वेदांतील समीरपन्नग नामक रसायनाचा फार उत्तम उपयोग होतो. त्याचप्रमाणे पंचसूत, मल्लसिंदूर, अष्टमूर्ति व त्रिपुरभैरव याही रसायनांचा उपयोग होतो. त्यांतले त्यांत समीरपन्नग हे रसायन जास्त उपयुक्त होय, असा आमचा अनुभव आहे. येथील सांथीत श्वासावरोधाच्या रोग्यांना आर्ही समीरपन्नगच देत असू. श्वासावरोधाचे एकंदर वीस रोगी आले त्यांत ९/७ रोग्यांपलीकडे जास्त रोगी दगावले नाहीत. श्वासावरोधाचा संशय येतांच.

समीरपन्नग १ गुंज

टांकणखार लाही ४ गुंजा

मृगशृंगभस्म १ गुंज

यांचें मिश्रण करून तें आल्याचा रस, आडुळशाचा रस, माक्याचा रस व मध यांत तयार करून थोडथोडे ह्मणजे जवळ जवळ १० ते १५ मिनिटांच्या अवधीने थोडथोडे चाटण्यास द्यावे. हे औषध दिल्यापासन लवकरच कफ सुटून लागून खोकला सुख होतो. श्वास कमी कमी होतो. त्रासही त्या मानाने कमी होतो. हे चाटण जास्त दिवसपर्यंत पुढे दिसे तरी चालते.

श्वासावरोधाचा विकार वातजन्य असेल तर समीरपन्नगाच्या ऐवजी ताप्यादि लोह अगर महावातविध्वंस किंवा सूतशेखर ह्यांची योजना करावी, पण प्रथमतः हा विकार वातप्राधान्यच किंवा वातजच आहे अशी खात्री

करून घ्यावी. नाहीपेक्षा ही वातशामक औषधे देणे अयुक्त होईल.

समीरपन्नग हे अतिशय कडक औषध आहे. करितां त्याची अतिशय विचारपूर्वकच योजना होणे जरूर आहे.

कित्येकवेळां समीरपन्नगानेही श्वासावरोध कमी होत नाही. अशा प्रसंगी कालकूट नामक औषधाची योजना केल्यास श्वासावरोध फार लवकर कमी होतो. समीरपन्नग मिश्रण किंवा कालकूट यांच्यावरोवर खालील औषधे दिल्यासही पुष्कळ फायदा होतो.

दशमूलारिष्ट २॥ तोळे.

पाणी २॥ तोळे.

४ भाग करून दर तासाने देणे.

दशमुळें १ तोळे

पांढरी वसू ॥ तोळा

गुळवेळ १ तोळा

यांत अर्धाशेर पाणी घालून त्यापैकी $\frac{1}{2}$ काढा उरवावा. मध घालून काढा ठेवावा. तो दर तासाने तोळा तोळा ह्याप्रमाणे घ्यावा.

वरील सर्व औषधे श्वासावरोध कमी झाल्यावरोवर बंद करून टाकावीत.

भ्रम, बेशुद्धि, बडबड-हणजे सामान्य लोक वात झाला हणतात तीं लक्षणे ह्या विकारांत कित्येकांना अगदी प्रथमपासून असतात. अगदी पहिल्या किंवा दुसऱ्या दिवशीं रोगी बडबड करूं लागला असतां ज्वराचा तीव्र वेग, विषाराचा तीव्रगण किंवा एकदम आलेला ज्वर सहन करण्याची ताकद नसणे ह्यांपैकी एखादे कारण त्याच्या बुडाशीं असते. ज्वर जास्त असेल तर रोग्याच्या डोक्यावर गारपाण्याची पट्टी ठेवावी. किंवा विड्याचीं पाने बांधावीत. मिळाल्यास कमळाचीं पाने बांधावीत. कित्येकांना ह्या उपचारांपासून बरे वाटत नाही त्यांना काळी माती पाण्यांत कालवून तिचा फडक्यावर दाट लेप देऊन त्या फडक्याची पट्टी कपाळावर मारावी. त्याचा उत्तम उपयोग होतो. ज्वर जास्तच असेल तर पोटावर शिरकांत फडके भिजवून ठेवावे. त्याने फायदा वाटतो. शिरका न मिळेल तर [विनीगर] चालेल. ह्या उपचारांनीं ताप उतरतो व बडबड वगैरेही कमी होते.

विषाराचा जोर हेंच कारण असेल तर प्रथमारंभी सूत शेखररसाची योजना करावी. त्याद्वारेः—

- यो. बेलाचीं पाने — १०
- दालचिनी—६ मासे.
- तुळशीचीं पाने—२५
- अडुळशर्ची पाने—१०
- जेष्ठमध—१ तो.
- खडीसाखर—१ तो.

पावशेर पाणी घालून $\frac{1}{2}$ काढा उरवून तो दर तासानें एक चमचाभर ह्या प्रमाणांत दिल्यानें बेशुद्धि वगैरे कमी होते. घाम येऊन ताप कमी होतो. ताप कमी पडला ह्मणजे अर्थातच बेशुद्धि, बडबड वगैरेही कमीच पडते. पण ज्वर कमी असतां बेशुद्धि अगर बडबड हीं लक्षणें सुखं झालीं तर तें फार वाईट आणि घातुक होय. अशाप्रकारें हीं लक्षणें ज्वर येऊन गेल्यानंतर ७।८ दिवसांनीं किंवा त्यानंतरही सुखं होतात. हीं लक्षणें सुखं झालीं असतांही लोक वात झाला, वायु झाला असें ह्मणतात. पुष्फुससन्निपातांत हीं लक्षणें बहुतेक ६।७ दिवशीं सुखं होतात. हीं लक्षणें विषाराचा वायुचक्रांवर परिणाम घडून उत्पन्न झालेलीं असतात. ह्मणून ह्यांवर फार काळजीपूर्वक चिकित्सा करावी.

ह्या स्थितींत आयुर्वेदांतील कांहीं औषधें फार अप्रतिम काम करितात. महावातविध्वंस, वातविध्वंस, प्रतापलंकेश्वर, पूर्णचंद्रोदय, पंचवक्र, पूर्णप्रज्ञारस, सन्निपातभैरव, वातगजांकुश हीं औषधें ह्या अवस्थेत उपयोगी पडणारी आहेत.

बेशुद्धि, बडबड, उठून उठून पळणें, मारणें, डसणें, ओरडणें इत्यादि लक्षणें जोरांत असतां त्याला आपण जोरकस वायु किंवा वातप्रकोप ह्मणतो. ह्या जोरदार भ्रमाच्या स्थितींत महावातविध्वंसन हें केवळ अमृत होय. ह्याचा उपयोग फार होतो महावातविध्वंसनाच्या खालोखाल वातविध्वंस, पंचवक्र, सन्निपातभैरव आणि वातगजांकुश यांचा उपयोग होतो. ह्या सर्व औषधांचा उपयोग करीत असतां ताप्यादि लोहाचाही उपयोग केल्यास चाळते. महावातविध्वंसनरस किंवा वर लिहिलेले इतर रस आह्मी येणेंप्रमाणें देतो.—

महावातविध्वंसन १ गुंज.

आल्याचा रस १॥ मासा.

तुळशीचा रस ६ मासे.

मध ६ मासे.

ह्यांचें मिश्रण दर १५ मिनिटांनीं किंवा लक्षगानुरोधें लवकर अगर उशीरा दोन दोन बोटें चाटविण्यास देणें. ताप्यादि लोह एक गुंज प्रमाणानें दिवसांतून तीनवेळां मधाबरोबर दिला असतां उत्तम उपयोग होतो. ह्या स्थितींत दशमूलारिष्ट व द्राक्षारिष्ट यांच्या मिश्रणाचाही थोडाफार उपयोग होतो.

बेशुद्धि, बडबड, मनांतल्या मनांत पुटपुटणें, जीभ वांकडी पडून हलकें हलकें बरळणें, हातपाय हालविण्याची सुद्धां शक्ति नसणें इत्यादि लक्षणें जोरदार बेशुद्धीपेक्षां—भ्रमापेक्षां—अतिशय वाईट होत. हीं लक्षणें वातक्षयाचीं वातशक्तीच्या क्षीणतेचीं होत. ह्मणून हीं अतिशय वाईट असतात.

ह्याही स्थितींत आयुर्वेदांतील कांहीं औषधांचा फार चांगला उपयोग होतो. चांगली शुश्रूषा व योग्य औषध यांचा परिणाम उत्तम दिसून येतो असा अनुभव आहे. या अवस्थेंत प्रतापलंकेश्वर, पूर्णचंद्रोदय, वातगजांकुश या औषधांचा उपयोग चांगला होतो. हीं औषधें थोड्याफार प्रमाणांत हृदयाची शक्ति वाढविणारी आहेत. आणि वातशक्तीची क्षीणताही पण यांच्या योगानें नाहीशी होते. अशाप्रकारें ह्या ह्मणजे वातशक्तीच्या क्षीणतेच्या स्थितींत वरील औषधांचा उपयोग करावा. प्रतापलंकेश्वराचा उपयोग विशेष होतो. त्याची योजना आर्ही अशी करतो.—

प्रतापलंकेश्वर—१॥ गुंजपर्यंत.

माक्याचा रस—३ मासे.

तुळशीचा रस—३ मासे.

मध ———— ३ मासे.

प्रत्येक वेळीं ३ मासे प्रमाणानें औषध दर तीन तासानें किंवा लवकर सुद्धां दिलें असतां उपयोग होतो. पूर्णचंद्रोदयाची मात्रा ह्यापेक्षां कमी दिली पाहिजेत. ह्या औषधांतील विशेष हा आहे कीं, हीं एकदम एका झटक्यास न देतां हीं थोडथोडीं परंतु वारंवार चाटण्यास द्यावीत ह्मणजे ठीक पडतें.

ह्या अवस्थेंत किंवा इतरही वेळीं रोग्यास झोंप येत नाहीं. अशावेळीं झोंप तर आलीच पाहिजे. झोंप ही विश्रांति होय. ह्मणून झोंप न येण्याचें कारण शोधून काढून त्या कारणावर इलाज करणें अवश्य होय. समजा कीं, छातींत कळ निघून झोंपमोड होत असेल तर प्रथमतः छातीच्या कळीचा बंदोबस्त करावा ह्मणजे झोंपमोड होगार नाहीं. खोकला असून वारंवार झोंपमोड होत असेल तर प्रथम खोकला कमी होईल असा उपाय करावा. श्वासावरोध किंवा भयकर शक्तिपात ह्यांच्याही योगानें झोंप येईनाशी होते. सत्रप्रथमतः त्यावर इलाज करावेत. झोंप येत नाहीं कीं दे झोंप येण्याचें औषध असें केव्हांही करूं नये. कारण शोधून त्यावर इलाज प्रथम करावा ह्मणजे आपोआप झोंप लागूं लागते. इतकेंही करून झोंप नच आली तर मग सुवर्णमाक्षिकभस्म १ ते १॥ गुंज प्रमाणानें सुंठीची तितकीच पूड मिसळून मधाबरोबर दिल्यास चांगली झोंप येते. ह्या कार्यां कोणत्याही मादक पदार्थाचा केव्हांही उपयोग करूं नये.

खोकल्याबद्दल वर आहीं सांगून गेलोंच आहोंत. पण पुष्कससन्निपातांत खोकला हें प्रधानलक्षण असल्यानें रोग्यास तें लक्षण कमी व्हावें असें फार वाटत असतें. पण खोकला हें पुष्कसांत संचित झालेला कफ बाहेर काढून टाकण्याचें साधन होय किंवा खोकला सृष्टीचा एक सेवक असून तो तिच्या आज्ञेनुसार छातीतील कफ बाहेर काढून छाती (पुष्फुसें) साफ ठेवण्याचें काम करतो, असें ह्मटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति किंवा वात्रगें असें कांहीं नाहीं. ह्या रोगांत खोकला नसणें किंवा खोकल्याचा उपशम एकदम होणें फार वाईट होय. कारण उघडच आहे कीं, छातींतून कफ संचय बाहेर पडून छाती साफ होत नाहीं. संचित कफ आंतले आंत राहिल्यास त्याचा परिणाम सर्व शरीरभर होतो. ह्मणून जोवर फारसा त्रासदायक खोकला नाहीं, जोवर खोकून चिकट, घट्ट, किंवा पातळ तारयुक्त, थुंकीसारखा कफ पडतो आहे, तोवर खोकल्याचा शम करण्याच्या भानगडींत पडूं नये. उलट कफ चटकून व लवकर पडून जाईल अशाप्रकारची योजना करावी. खोकला त्रासदायक न होईल एवढी तजवीज करावी. ह्याकरितां खालील चाटण द्यावें.

वावडिंगें ४ दाणे

जेष्ठमध १ मासा

जवखार १ गुंज

सुंठीची राख २ गुंजा

मवांत कालवून वारंवार चाटण काणें. ह्याच्यायोगानें कफ सुटण्यास मदत होऊन खोकल्याचा त्रासदायकपणा कमी होतो.

पण विशिष्ट प्रकारचा कफ न पडतां कोरडा त्रासदायक खोकला असेल तर मात्र त्यावर शामक उपायांची योजना करावी. शामक उपायांत अफूचा विडकूल उपयोग करूं नये हें ध्यानांत ठेवावें अशा खोकल्याकरितां खोकल्याच्या गोळ्या (जेष्ठमधशिरका, कात, कापूर, साखर, पुदिन्याचें फूल) मुद्दाम बनवून वापरणें चांगलें किंवा खालील काढा द्यावा:—

जेष्ठमध—१ तोळा

बेहेडेदळ—३ मासे

अडुळशार्ची पाने—१५

बाभळीची अंतरसाल ६ मासे

खडीसाखर—६ मासे

यांत पावशेर पाणी घालून अष्टमांश काढा करावा. तो दोन वेळां करून द्यावा. ह्या काढ्यानें खोकल्याचा उपशम लवकर होतो.

किंवा टांकणवार लाही—१ गुंज

प्रवाळभस्म - $\frac{1}{2}$ गुंज

मधांत मिश्र करून चाटण करावें.

किंवा द्राक्षारिष्ट—१ तोळा

कुटजारिष्ट—१ तोळा

जेष्ठिमधाचा लेह—६ मासे

अडुळशाचा अर्क—६ मासे

बडीशेपेचें पाणी—३ तोळे

सारखे चार भाग करून दर तीन तासानें देणें.

हीं औषधें पोटांत देत असतांना पाण्याच्या वाफेनें घसा आंतून शेंकण्याचें सुकूच ठेवावें. तसेंच वारंवार नस्यही देणें चांगलें. वारंवार हुंगण्यास कापूर देणें फार चांगलें. किंवा कापूर व टरपेन्टाईन यांचें मिश्रण करून तें हुंगण्यास दिल्यास त्याचाही उत्तम उपयोग होतो.

ह्या रोगांत खाण्याचा निर्वंध फार ठेवावा लागतो. पण कित्येक घरांतील शुश्रूषा करणारांना हें समजत नाही. कित्येकांना रोग्यास थोडें खाणें देणें पटत नाही. त्यांना वाटतें कीं, ह्या रोग्यास खाणें दिलें नाही, तर रोग्यानें तक्रार धरवा कसा ? ह्मणून रोग्याची पचनशक्ति कशी काय आहे, रोग्याचें पोट बरें आहे कीं नाही, त्याच्या तोंडाची घाण येते आहे व जिभेवर बुरशी चढली आहे. अशा स्थितींत सुद्धां रोग्यास थोडेसें शक्तिदायक अन्न खाण्यास देतात. त्याचा परिणाम असा होतो कीं, तें अन्न विळकूळ पचन होत नाही. त्याचा विदाह होतो. त्यामुळे सारखे जुलाब सुखं होतात. कित्येकांना वांत्याही होतात. कित्येकांना वांत्या व जुलाब दोन्हीही होतात. अशावेळीं आपण पोट वाजवून पाहिल्यास त्याला बराच फुगारा आलेला असतो. पोट ढमूढम् वाजतें.

वांत्या, जुलाब वगैरे सर्व लक्षणे पित्तवृद्धीचीं असतात, किंवा पचन न झाल्यामुळे उत्पन्न झालेलीं असतात. करितां अशा स्थितींत, पित्ताचा शम करणारी, पाचक व किंचित् सारक औषधे द्यावीत.

प्रथमतः

शंखभस्म—१ गुंज.

कपर्दिकाभस्म— $\frac{1}{2}$ गुंज.

आल्याचा रस तीन मासे व मध तीन मासे यांत मिश्र करून देणें. ह्मणजे पित्त कमी होऊन वांत्या व जुलाबही कमी होतात. पोट जास्त फुगल्यासारखें असेल तर—

शंखवटी अगर

लसूणवटी—प्रत्येकवेळीं गोळी

आल्याचा रस व मध यांत देणें.

या गोळ्यांचा उपयोग फार करूं नये. पोट जास्त दुखत असेल व जुलाबही प्रमाणाबाहेर होत असतील तर—

प्रमदानन्दरसाची १ गोळी

मध ——३ मासे

हें मिश्रण दर तीन तासानें देणें.

हें औषध दोन किंवा तीन वेळां दिल्यानें पोट दुखणें कमी होतें. ह्या विकारांत अफु केव्हांही देऊं नये. अफूसारखें तीव्र स्तंभक औषध देणें

चांगैल नाही. ह्या विकारांत झालेला अन्नाचा विदाह कमी करणारीच औषधे देणे प्रशस्त होय. सर्व अवस्थांतून.

सूतशेखर रस १ गुंज.

आल्याचा रस—३ मासे.

हे मिश्रण वारंवार चाटण्यास दिले असतां उत्तम लागू पडते. वांत्या कमी होऊन जुलाबही नाहीसे होतात. ह्याने अन्नाचा विदाह कमी होतो. शिवाय ह्यांत कज्जली असल्यामुळे हे जंतुज-विषघ्न आहे.

इतकेही करून पोटांतील विदाह व पोटफुगी कमी न झाली व जुलाबही थोडेथोडे होऊं लागले तर रोग्यास सौम्य विरेचन द्यावे. ह्या कार्या

स्वाद्विष्ट विरेचन—३ मासे.

गरम पाण्यांत मिश्र करून देणे चांगले.

किंवा

मनुका—६ मासे

जेष्ठमध—६ मासे

बाहाव्याचा मगज—३ मासे

बडीशेप—३ मासे

सोनामुखी—३ मासे

सुंठ—१॥ मासा

खडीसाखर—३ मासे

पावशेर पाण्यांत रीतीप्रमाणे काढा करून एकवेळां देणे. ह्याने शौचास साफ होऊन पोटांतील किल्मिषही निघेल. मात्र काढा वारंवार देऊं नये.

अशा प्रकारचा विकार झाल्याबरोबर प्रथमतः सर्व प्रकारचे अन्न बंद करावे. फक्त साळीच्या लाह्यांचा मंड अगर डाळिंबाचा, संड्याचा किंवा द्राक्षांचा रस इतकेच पदार्थ खाण्यास द्यावेत. दूधही दिले असतां चालेल. पण ते सुद्धां कित्येकांस पचत नाही त्यांना दूधही दिले नाही तरी चालेल. अशांना दूध देऊंच नये.

आतां आपण तिसऱ्या कलमाचा विचार करूं. रोग्याचा शक्तिपात न होईल अशी तजवीज करणे. ह्याबद्दल प्रथमतः पुष्कळच लिहून झाले आहे. त्यांत आर्ही सांगितले आहेच कीं, शक्य तोंवर प्रथमपासूनच शक्तिपातावस्था टाळावी. स्वस्थ विश्रांति घेत पडणे, हळूकें पचन होईल

असें व शक्ति कायम राखील असें अन्न वारंवार थोडेंथोडें देणें, रोग्यास वारंवार चटकन् उठूं न देणें वगैरे बाह्यसाधनें तर उपयोगाचीं आहेतच, पण त्याबरोबरच पोटांत.

सुवर्णभस्म व मध

हीं देणें. ह्यायोगानें शक्तिगत सहसा होत नाहीं. या ठिकाणीं मुख्यतः विचार करावयाचा तो असा कीं, रोगी प्रथमपासून न येतां मध्यंतरींच आला व त्याचा तर शक्तिगत भयंकर व्हावयाला लागला तर तजवीज काय करावयाची? किंवा किती कितीही प्रथमपासून तजवीज ठेविली तरीसुद्धां कित्येक रोग्यांना शेवटीं शेवटीं शक्तिगत होतो. नाडी सुटते, हातपाय गार पडतात, अंगास गार घाम सुटतो हीं सर्व “ हृदयाची क्रिया बंद ” पडत चालल्याचीं लक्षणे होत आहेत. तेव्हां अशावेळीं काय करावयाचें?

ह्या स्थितींत मध देण्याची वहिवाट आहे. पण ती चांगली नाहीं. मधानें तात्पुरतें बरें वाटतें. ह्मणजे मध दिल्यापासून सुमारे ५।७ मिनिटांनीं नाडीचे ठोके पुनः पूर्वपदावर येतात. थोडा उबारा आल्यासारखा वाटतो. ह्मणजे मधाची क्रिया उत्तम घडते. पण त्याचा परिणाम फार चटकन् कमी होतो व त्याची प्रतिक्रिया सुखं झाली ह्मणजे गाडें आपलें पहिल्या पदावर येतें. कित्येकांच्या मते वारंवार मध देत राहिलें ह्मणजे त्याचा वाईट परिणाम दिसूनच येणार नाहीं. हें प्रथमतः खरें दिसतें व बरें वाटतें. पण मधाच्या अंगी असलेला दोष वारंवार देऊनही कसा कमी होणार? हें समजत नाहीं. ह्मणून शक्य तोंवर केव्हांही मध देऊं नये.

आयुर्वेदांतील मात्रा ह्या फार उपयुक्त होत. मात्रांचा उपयोग मधापेक्षां फारच चांगला होतो. हातपाय गार पडून अगदीं हताश झालेल्या रोग्यांनासुद्धां पुष्कळवेळां मात्रांचा फार उत्तम उपयोग झाला आहे. मात्रा या शब्दाचा प्रमाण असा मूळ अर्थ आहे. पण रूढार्थानें हल्लीं ज्याला हृदयोत्तेजक (Stimulant) ह्मणतात त्यालाच मात्रा असें मराठींत ह्मणण्याचा प्रघात पडला आहे. इंग्रजी शिकलेले लोक हल्लीं “ स्टिम्युलंट ” ह्या शब्दाबरोबर चटकन् जो अर्थ मनांत धरतात तोच बरोबर अर्थ मात्रा

१ कै० डॉक्टर गर्दे यांनीं पुणे येथील वैद्यकसंघापुढें एक व्याख्यान दिले त्यांत मात्रांच्या उपयुक्ततेबद्दल त्यांनीं फार स्तुति केली. हृदयोत्तेजक औषधांची त्वचेखालीं पिचकारी मारूनही जेथें उपयोग झाला नाहीं तेथें मात्रांचा फारच उपयोग झाला.

हा शब्द उच्चारणांच मराठी-निव्वळ मराठी-जागणारे लोक धरतात. एकंदरीत मूत्रा हृदयान्तिक होत.

मुख्यतः अशावेळीं त्रैलोक्यचिंतामणी, हेमगर्भ, सूचिकाभरण, समीरपन्नग, सन्निपातभैरव, अष्टमूर्ति, सहस्रपुटी, अभ्रकभस्म इत्यादिकांचा ह्यावेळीं उपयोग होतो. वेशुद्धि वगैरे असतां महावातविध्वंस रसाचाही उपयोग होतो.

नाडीचे ठोके कमी कमी पडूं लागून अनियमित नाडी होऊं लागतांच त्रैलोक्यचिंतामणी किंवा हेमगर्भ हीं औषधे आल्याचा रस, मध किंवा आल्याचा रस, तुळशीचा रस व मध यांतून दिल्यास सुमारे १०-१५ मिनिटांच्या अवधीत नाडीचा वेग सुधरतो. ह्या सर्व औषधांनीं एकवार नाडीचा वेग सुधरल्यावर बहुशः पुनः नाडीत चलविचल होत नाहीं. ह्या दोन्ही औषधांच्याच इतकें महत्वाचें परंतु थोडें जास्त तीव्र समीरपन्न १ हें औषध होय. ह्याचा परिणामही फार चांगला, त्वरित व टिकाऊ होतो. परंतु हें औषध अतिशय तीव्र असल्यामुळे फार फार जपून वापरावें लागतें. हें औषध एक गुंज प्रमाणानें नुसत्या मधांतून किंवा आल्याचा रस व मध यांतून दिल्यास नाडीचा वेग लवकर सुधरतो.

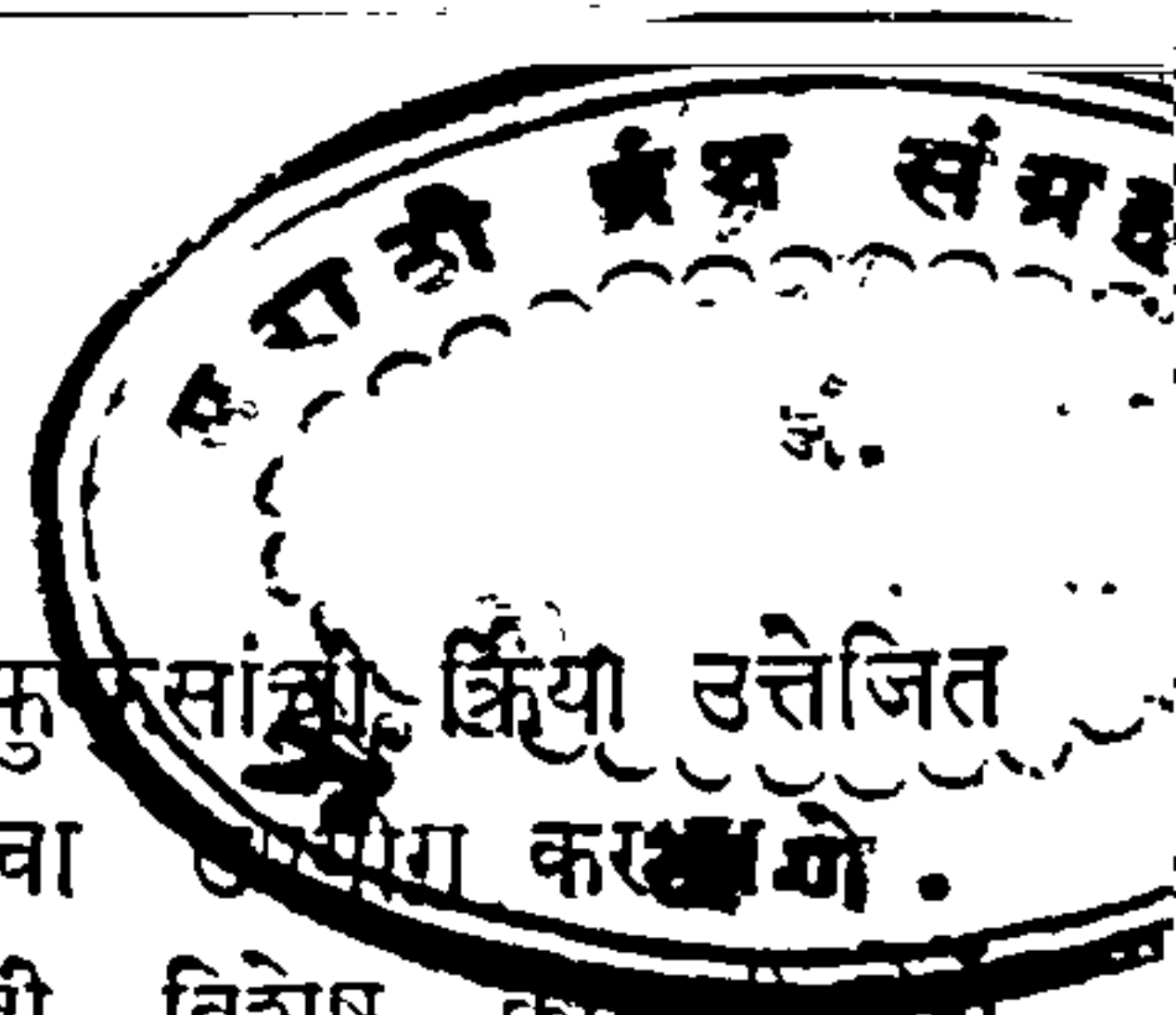
सूचिकाभरण हें आयुर्वेदांतील अत्यंत उत्कृष्ट औषध असून ह्याचा उपयोग अत्यंत निगशेच्या स्थितीतही झाल्याचें बंगालचे वैद्य लिहितात. हें औषध तिकडेच मिळतें. ह्मणजे आपल्याकडे करतां येत नाहीं अशांतला भाग नाहीं. आपल्याकडे कौणी करीत नाहीत इतकेंच कायतें.

अष्टमूर्तीचा उपयोग विशेषतः वातलक्षणें जास्त असलीं तर उत्तम होतो. हातापायांस पेटके येणें, झटके येत असतां घाम सुटणें, नाडी क्षीण क्षीण होणें इत्यादि लक्षणें असतां ह्या औषधाचा उपयोग करावा.

सन्निपातभैरव हें समीरपन्नगाप्रमाणें, परंतु कमी तीव्र व कमी गुणदायक असें औषध आहे. त्याचाही उपयोग समीरपन्नगाप्रमाणेंच होतो.

पंचसूत हें औषध कफविशिष्ट व कफप्रधान सन्निपातांत विशेष उपयोग करतें घशांत कफ वाजणें, घरघर आवाज होणें, खोकला अजीवात बंद होणें, नाडी क्षीण, तुटक तुटक, बारीक असणें, हातपाय गार पडणें इत्यादि लक्षणें असतां पंचसूताचा उपयोग विशेष होतो.

सहस्रपुटी अभ्रकभस्म हें औषध फुफ्फुसांची क्रिया मंद होऊन त्यायोगें हृदयास व्यथय व क्रियामंदत्व प्राप्त झाल्यास ह्याचा उत्तम उपयोग

होतो. स. पु. अभ्रकभस्माचा मुख्य उपयोग फुफ्फुसांच्या क्रिया उत्तेजित करणें हा आहे. ह्मणून अशा सर्व विकारांत ह्याचा उपयोग करणें.

शक्तिपातःवस्थेतून रोगी निभावल्यानंतर त्याची विशेष काळजी घेवें जरूर आहे. विशेषतः इन्फ्ल्युएन्झांत तर फार काळजी घ्यावी. ह्या रोगानें, रोग्याचें हृदय फार क्षीण झालेलें असतें आणि ह्मणून रोग्यास त्रास देणारें किंवा तकलीफ देणारें यत्किंचित् कारण घडलें तरी तें फार त्रासदायक होतें. कित्पेक रोगी तर अशा स्थितींत दगावतातसुद्धां. ह्मणून रोग्यास बिलकूल हालचाल न करतां अगदीं स्वस्थ पडूं द्यावें. त्याचे सर्व व्यापार निजल्यानिजल्याच होऊं द्यावेत. एकंदरीत त्यास यत्किंचितसुद्धां तकलीफ होऊं देऊं नये. सरतेशेवटीं इन्फ्ल्युएन्झांत अत्यंत महत्वाचें "अन्न" प्रकरण लिहून हा बराच लांबलेला चिकित्सा लेख संपविण्याचें आर्हो योजिलें आहे.

इन्फ्ल्युएन्झांत अन्न.

ह्या ज्वरांत ' कुचबी खाव ' ह्मणून भागत नाही. प्रत्येक रोग्याची प्रकृति पाहून त्याच्या संवयीविषयी विचार करून अन्नाची तरतूद ठेवणें अगदीं अवश्य असतें. ह्या रोगांत आपलें नेहमीचें अन्न देणें तर कधींच योग्य नसतें. ह्मणून प्रथमपासून अन्नावर विशेष कटाक्ष ठेवावा.

आयुर्वेद सांगतो कीं, आमज्वरावर लघन देणें चांगलें. याचा अनुभव ह्या तापांत फार चांगला आला. ज्या गृहस्थांनीं प्रथमतः एक दोन दिवस लघन केलें व पुढेंसुद्धां बेतात्रातानेंच आहार सेवन केला त्यांना फारसा त्रास झाला नाही. पण ज्यांनीं इकडे विशेष लक्ष दिलें नाही त्यांना फार फार त्रास झाला.

ह्मणून प्रथमतः एक दोन दिवस तर कांहींएक न खातां केवळ ऊन पाणी व त्यांत सुमारें २।४ गुंजांपर्यंत सैंधव किंवा पादेलोण यांची भुक्कटी टाकून पीत जाणें. लवण सहन होत नसेल अशांनीं केवळ

१ तत्रामे लघन पथ्यम् ।

ज्वरादौ लघनं देयम् ।

तस्मात् कुर्वीत लघनम् ।

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ॥

गरम करून निघालेलें प्राणी पीत राहावें. तहान फार लागत असल्यास थोडेंथोडें वारंवार गरम पाणी पीत राहिल्यानें ती तहान कमी होते. कफःचें विलयन होतें. अग्नि साधारण प्रदीप्त होतो. स्रोतसें मऊ पडतात. स्रोत-सांची शुद्धि होते. पण हेंच गरम पाणी पित्तप्रकृतीच्या माणसास अपाय करते. ह्मणून पित्तप्रकृति असल्यास गरम पाणी न देतां वर आर्ह्यी सांगितलेलें लवणोदक किंवा “अमृत जल” द्यावें.

लंघन ह्मणजे उपवास बहुतेक ज्वरी रोग्यांना सोसतो व मानवतो, ह्यांत शंका नाहीं. कारण ह्या ज्वरांत बहुतेक आमसंचय असतोच. जर एखाद्यास अन्नाचांचून होतच नाहीं असें असेल तर त्याला तांदळाची पातळ पेज मीठ टाकून प्रत्येकवेळीं एक लहान चमचाभर याप्रमाणें द्यावी. पेज केव्हां-ही जास्त देऊं नये.

प्रथम दोनच दिवस लंघन द्यावें असें नव्हे, तर सोसल्यास साधारणतः ज्वरवेग कमी पडून, अंग हलकें व उत्साहपूर्ण वाटेपर्यंत लंघन द्यावें. अशा तऱ्हेनें दोन, चार, पांच, सहा दिवसपर्यंत सुद्धा उपवास करीत राहिलें तरी चालण्यासारखें आहे. त्यानें अपाय होत नाहीं.

लंघनानंतर एकदम जड अगर जाड अन्न देऊं नये. जाड अन्नानें पोटांतील त्वचेचा क्षोभ होण्याचा संभव आहे. चार सहा दिवसपर्यंत रिकाम्या राहिलेल्या पोटावर व पचनेंद्रियांवर ताण न पडेल अशाच वेतानें पुढेंही अन्नसेवनाची तजवीज ठेविली पाहिजे. मुख्यतः पातळ अन्न देणें फार चांगलें.

साळीच्या लाह्या दळून त्याचें पीठ करावें. त्यांत थोडी दालचिनी, वेलची व खडीसाखर टाकून ठेवावें. ह्याचा अन्नाप्रमाणें उपयोग करावा. परदेशी किंवा स्वदेशी इतर अन्नांपेक्षां हें अन्न फार चांगलें होय. हें पीठ एक चहाचा चमचाभर कढत पाणी सरासरी अर्धा कप घेऊन त्यांत टाकावें. ढवळून लागलीच द्यावें. उत्तम अन्न तयार होतें.

साळीच्या लाह्या नुसत्या शिजवून त्यांची पेया ह्मणजे कण्हेरी करावी. त्यांत सुठ, धने, पिंपळी व खडीसाखरही टाकून दिल्यास ती पेया चांगली रुचकर लागते.

१ विमलेंद्रियता सर्गी मलानां लाघवं रुचिः, क्षुत् सहोदयः शुद्ध हृदयोद्धारकण्ठताः

व्याधिमार्वमुत्साहस्तंद्रा नाशश्च लंघिते ॥

वाग्भट सूत्र १४—१७.

लाह्यांचे पीठ, डाळिंबाचा रस व साखर यांचे मिश्रण फार उपयुक्त अन्न होय.

संज्यांचा गोड रस, मुसंब्यांचा गोड रस, गोड्या डाळिंबांचा रस अगर द्राक्षांचा रस ह्यांपैकी एक, दोन अगर तीन्ही एकत्र करून त्यांत थोडी साखर ठाकून दिल्यास हेही उत्तम अन्न होय.

ताजे गोड ताक गरम करून त्यांत थोडी सुंठ, सैंधव, पादेलोण, जिरे, शहाजिरे टाकून तें दिल्यास रुचि येऊन पचनसंबंधी विकार नाहीसे होतात. ह्यानें खोकला येईल असें रोग्यास वाटल्यास मात्र हें देऊं नये.

तांदूळ भाजून दळून त्याचें पीठ करावें. त्यांत साखर टाकून तें पीठ लावून त्याची कण्हेरी तयार करावी. ही कण्हेरी अतिसारी ह्मणजे ज्यास रेच होताहेत अशा माणसांस देऊं नये.

तांदळाची किंवा साबूदाण्याची लापशी दुधांत किंवा पाण्यांत तयार करून त्यांत साखर टाकून किंवा फिकी देणें चांगलें.

दूध हें अतिशय उत्तम अन्न होय. उपवास संपल्यानंतर फळांचा रस व दूध ह्यांवर रोग्यास ठेवल्यास चालेल. दूध मात्र खात्रीचें असावें. शक्य तोंवर गाईचें दूध वापरावें. गाईचें न मिळाल्यास हशीचें दूध पातळ करून वापरावें. नेहमीं आर्ही अशा माणसांना दूध देतो तें येणेंप्रमाणें तयार करून देतो. दूध जितकें तितकेंच त्यांत पाणी घालून तें सपाटून-उकळून दूध फक्त शिल्लक राहिल्यानंतर त गाळून प्यावें. व तें दूध वारंवार गरम करून घावें. अशाप्रकारें दूध उकळल्यानें दुधांतील अस्वच्छ पदार्थ किंवा इतर जंतु वगैरे कांहीं पदार्थ असल्यास ते उकळल्याच्यायोगानें जळून जातात. व साधारणतः शुद्ध दूध शिल्लक राहातें. हें दूध चांगलें. दूध देतांना एक गोष्ट ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे. दूध काढल्यापासून तों पोटांत जाईपर्यंत त केव्हांही गरम केल्याशिवाय वापरूं नये. गरम केल्याशिवाय राहूं देऊं नये. आणि अशा-प्रकारें गरम स्थितींतच तें राहावें, सारखें चुलीवर ठेवण्यांत त्याचा मूळचा पातळपणा नाहीसा होऊं नये ह्मणूनच प्रथम त्यांत पाणी टाकून उकळावयाचें.

तृतीय खंड.

इन्फ्ल्युएन्झाची पाश्चिमात्य चिकित्सा.

आमच्या दुय्यम संपादकांनी सांगोपांग व विचारपूर्वक ह्या रोगाचे जे वर्णन केले आहे ते फार चांगल्या तऱ्हेने केले आहे. त्यांनी चिकित्सेचा सर्व भाग मात्र आयुर्वेदानुसारच लिहिला आहे. त्यामुळे त्याचा उपयोग मुख्यतः जेथे दवाखाने व वैद्य नाहीत अशा ठिकाणच्या लोकांना तर फारच होईल. शिवाय शक्य तितकी देशी औषधे वापरणे, देशहिताचे दृष्टीने फारच जरूरीचेंही आहे. तथापि, कालानुसार पाश्चिमात्य चिकित्साही जोडल्यास वावगे होणार नाही असे जाणून आम्ही ती थोडक्यांत खाली देत आहेत.

रोगप्रतिबंधक चिकित्साः— हा रोग एका रोग्यापासून दुसऱ्या निरोगी माणसांना होण्याचा फार संभव असल्यामुळे सांथीचे दिवसांत तरी, कोणत्याही गर्दीचे मजलशीचे ठिकाणी शक्य होईल तितके करून जाण्याचे टाळावे. प्रवासही टाळावा. सांथीमध्ये थोडे असमाधान किंवा सर्दी होतांच लगजे ह्या रोगाची सूचकलक्षणे होतांच अंथरुणावर पडून राहावे, व चांगले बरे वाटल्यावांचून हिंडं फिळं नये. अशा मनुष्याची थुंकी, शेंबूड घाटेल तेथे पडूं न देतां तस्तांत अथवा दुसऱ्या योग्य पात्रांत टाकण्याची व्यवस्था करावी. त्यांत फेनाईल एक भाग व वीस भाग उदकाचे मिश्रण मिसळून ती वाण दूर टाकावी. असे केल्याने जंतूंचा नाश होऊन घरांतील दुसऱ्या निरोगी माणसांना त्यापासून बाधा होण्याचा संभव राहात नाही. केव्हांही धुराळा श्वासोच्छ्वासांत जाऊं देऊं नये. बहुतेककरून ह्या रोगाचे जंतु नाकातोंडाघाटे श्वासोच्छ्वासांतून आपले शरीरांत प्रवेश करितात. यासाठी, तोंड, नाक, घसा ह्यांची नाजुक श्लेष्मलत्वचा निकोप स्थितीत राहिल, अशी दक्षता ठेवावी हातरुमालावर युक्युलेप्टस आईल शिंपहून त्याचा वास वरचेवर घेत जावा. प्रतिबंधक उपायांपकीं हे तेल एक उत्तम औषध आहे. ह्यापासून घसा व श्वासनळीही शुद्ध स्थितीत राहाते. ह्याचा उपयोग केल्याने इन्फ्ल्युएन्झाची बाधा झाली नाही असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. औष्याचे फुलाचाही वास घेण्याचे कामी चांगला उपयोग होतो. ते अथवा मथाल थोडे पाण्यांत विट्टून करून त्याने नाक घसा धुवावा.

प्रत्येकानें फक्त नाकावाटेंच श्वास घेत जावा. तोंडांतून श्वास घेणें शक्य तितकें करून बंद ठेवावें. कुटुंबांत एखाद्यास हा अजार झाल्यास त्यास शक्य असल्यास अगदीं स्वतंत्र व हवाशीर जागेंत ठेवून त्याच्या शुश्रूषेस अवश्य तेवढ्याशिवाय—त्यांत मुलावाळांनीं तर मुळींच—जाऊं नये. सारांश, कोणव्याही सांसर्गिक रोगग्रस्तास, निरोगी माणसापासून दूर ठेविल्यानें, इतरां-वरचें अरिष्ट टळतें हें खरें आहे.

पण, आमच्यांत ह्या तत्वाचा अंमल बजाविणें बहुतेक अशक्यच होऊन बसलें आहे. शहरांत किंवा खेड्यांतूनसुद्धां बहुजनसमूहाचीं घरे ह्मणजे एखाददुसरी खोली असावयाची. त्यांत अष्टाधिकार चालावयाचे. सर्व कुटुंबांस—पांचसात माणसांनासुद्धां— त्यांतच निजाबसावें लागतें. तेव्हां जागेचे अनुकूलतेचे अभावामुळें हें घडत नाहीं. शिवाय एखादें मूल किंवा आई-बापांपैकीं कोणी अजारी पडल्यास रोग्याचा व मुलांचा सांभाळ करावा कोणी ? अशा आपत्तीमुळें इन्फ्ल्युएन्झाला किती तरी लहान मोठीं माणसें बळी पडलीं; त्यामुळें आजपर्यंत कधींही न घडलेली मृत्युसंख्या झाली ! आपत्तीबरोबरच आमचें अज्ञानही रोग्यास निराळ्या जागेंत ठेवण्याच्या किंवा हवाशीर जागेंत ठेवण्याच्या आड फार येतें. ज्यांचीं घरे मोठीं असून ऐपत आहे त्यांच्यानें सुद्धां अजाणपणामुळें रोग्याला निराळा ठेवणें होत नाहीं. त्यांत जेव्हां कुटुंबाच्या कुटुंब अजारी पडतें, तेव्हां केवळ अन्न व शुश्रूषेच्या अभावानें फारच प्राणहानि होते व असा प्रकार गेल्या सांथीत फार झाला. त्यांत ही सांथ आकस्मिक येऊन इतक्या जोरानें ती वणव्याप्रमाणें पेटली कीं, काय करावें हें कोणासही सुचेना. सरकारी अधिकारी बहुतेक उदासीनवृत्तीतच होते. सारांश ही सांथ ह्मणजे एक आकस्मिक जर्मनीचा हल्लाच ह्मणावयाचा. असे हल्ले, मधून मधून आमचा समाचार घेत राहणार, असें एकंदर स्थितीवरून दिसतें. या सार्थी लोकांनीं, त्यांत सुशिक्षित लोकांनीं व आमचे सर्वथैव कल्याण करण्याचा विडा घेतलेल्या अधिकाऱ्यांनीं, त्याबरोबरही झगडण्याची जय्यत तयारी ठेविली पाहिजे. लढाईत जखमी झा-

लेल्यांस हां हां हणतां जागजागीं जशीं हास्पिटलें तयार झालीं, तशींच नेहमींच्या लोकोपयोगासाठीं तयार ठेवणें हें समंजस व श्रीमान लेकांचें व सरकारचेंही आद्यकर्तव्य होय. अमेरिका, जपान ह्यांची प्रगति पाहून आश्चर्यचकित होण्याचें क्षणिक सुख सोडून, उद्योगशील, ज्ञानशील व खरें लोकहितकर्तें झाल्यावांचून हिंदुस्थान आपत्ति व अज्ञान ह्यांच्या जबर-कचाटींतून कसा सुटावा ?

मोकळी व शुद्ध हवा ही सर्व रोगांस-त्यांत सांथीच्या रोगास-मोठी रोगप्रतिबंधक व रोगशमन करणारी अजब वल्ली आहे. परंतु तिचा लाभ घेणें दारिद्र्यामुळें व अज्ञानामुळें होत नाहीं. गेल्या इन्फ्ल्युएन्झाच्या सांथीत हवाशीर वंगल्यांतून राहणारांपैकीं पुष्कळ अजारी पडले हे खरें. परंतु त्यांपैकीं बहुतेक थोडक्या अवधीत व न्यूमोनियासारखा घातुक संकर झाल्यावांचून बरें झाले असा आमचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. जर्मन कैद्यांच्या क्यांप्स ध्या, वानवडीसारखीं लष्करी हास्पिटलें ध्या, त्यांतून शेंकडोंना हा अजार झाला, पण कोणी दगावला नाहीं. कारण, जागा हवाशीर, उत्तम शुश्रूषा व शास्त्रीय देखरेख व उपाचार ह्यांच्यापैकीं एका गोष्टीची वाण हणून नव्हती. अशी व्यवस्था सर्वसाधारण प्रजेसाठीं कां नसावी ?

सांथीत वाग्याचा झोत न लागेल, अजीर्ण न होईल व जगरण न होईल अशा प्रकारें वागून मोकळ्या हवेंत रोज नेमानें व्यायाम घेऊन प्रकृति निकोप राहील असें वागणें ह्यासारखें दुसरें प्रतिबंधक औषध किंवा उपाय नाहीं.

अमुक प्रतिबंधक औषध घेतल्यानें इन्फ्ल्युएन्झा होणारच नाहीं असें जरी नाहीं; तथापि पुढील औषधांसारखीं औषधें घेतल्यापासून चांगला उपयोग होतो. थोडेंही सूचकलक्षण होतांच त्यांचा उपयोग करावा.—

कोयनेल	दीड ग्रेन
सोडा बेन्झोअस	दोन ”
आमोनिया कार्ब	दोन ग्रेन
आईल आफ थिमाल	एकअष्टमांश ग्रेन.

एकत्र मिसळून, गोळी करून रोज दोनतीनवेळां मोठ्या माणसांस घावी अगर पाण्यांत मिश्रण करून घावें.

घाचा उपयोग कलकत्याकडे पुष्कळ करण्यांत आला.

रोगशमनार्थ उपाय—अमुक औषधानें हा अजार खात्रीनें बरा होतो असें सांगणेचें धाडस आह्मांस तरी खास नाही व कोणी शास्त्रीय मनुष्य करील असेंही आह्मांस वाटत नाही. मात्र गुप्त औषधांचे उत्पादकच तेवढें ' ह्या रोग्यावर आमचें खात्रीचें औषध ' आहे असें ह्मणण्यास कधीही मागें पाहणार नाहीत. सौम्य विकारांत औषध देण्याची जरूरच नाही. देणें झालें तर वरच्यासारखें सौम्य औषध द्यावें. परंतु जेव्हां ज्वर मोठा असून रोग्याची तळमळ, अंग दुखणें व डोकें दुखणें फार असतें तेव्हां व खोकला फार त्रासदायक असतो तेव्हां ज्वर, तळमळ व खोकला शमण्यासाठीं औषधी उपाय करणें भागच पडते. तापावर इंग्रजी औषध सोडा सॉलिसिलस हें मोठ्यास प्रत्येक दोन तीन तासांनीं पांच ग्रॅनपर्यंत पाण्यांत अगर मधांत दिल्यानें ताप, अंग दुखणें हीं कमी होण्यास फार मदत होते. डोकें कमी होण्यासाठीं व पहिल्या औषधास मदत ह्मणून पोटॅसा ब्रोमाइड ह्याचाही तितक्याच प्रमाणांत उपयोग करावा. जेव्हां खोकला फार असतो तेव्हां तो कमी होण्यासाठीं व खोकला खालीं उतरून श्वासनलिकादाह (ब्रॉन्कायटीझ) व पुष्कुसदाह (न्यूमोनिया) हे संकर होऊं नये ह्मणून इंग्रजी आमोनियाकार्ब, पोटॅसाक्लोरास, इपिक्याक इत्यादि औषधांचा उपयोग करावा. टॅनेट आफ ग्लिसरीन हें औषध दोनचार वेळां घशास लावीत राहिल्यास खोकला कमी होण्यास व तो खालीं न उतरण्यास अत्यंत उपयोग होतो असा आह्मांस शेंकडों रोग्यांवरून, अनुभव आलेला आहे. खोकला छातींत उतरून तो वाढला किंवा पुष्कुसदाह होण्यापर्यंत किंवा पुष्कुसावरणदाह होण्यापर्यंत मजल गेली कीं, रोग्याचा जीव धोक्यांत पडून बरा होईपर्यंत किंवा मृत्यूनें गांठीपर्यंत जी अपेष्टा, जी केविलवाणी स्थिति होते तिचें वर्णन करणेंही शक्य नाही. पंधरा पंधरा दिवसपर्यंत नुसतें बसून, निद्रा थोडीही न मिळाल्यामुळें व श्वास फार जलद चालल्यामुळें रोगी फारच घाबरा होतो. अशा स्थितींत उपचार करणें फारच जोखमीचें असतें. असें असून आमच्या कांहीं बाडी, वैद्यशास्त्राचे नांवानें निवळ गोटे, बांपदादाच फक्त ज्यांचे वैद्य, आयुष्य गेलें मास्तरकी कारकुनीत, त्यांनीं असे रोगी पाहून चुटुदिशी उच्चार करून किती रोग्यांचें नुकसान केलें हें देवा-

सच माहीत. किंवा घडोघडी डाक्टर आणून अथवा घडोघडी डोज पाजून किंवा वाऱ्यासारखे रोगी पाहून किती रोग्यांना उपयोग्य-पेक्षां अपायच झाला असेल हेही देवास माहीत. असो. सारांश हा कीं, हरतऱ्हेनें प्रयत्न करून ह्या दुःसह स्थितीप्रत रोगी न जाईल अशी काळजी घेणें हें वैद्याचें श्रेष्ठ कर्तव्य होय. सबब त्यानें नुसती पैशाची हांव न धरतां व भाडोत्री (मरसिनरी) काम न करितां भूतदयेची जाणीव ठेऊनच काम केलें पाहिजे. एकंदरीत वैद्यशास्त्राचा उपयोग व वैद्याचें चातुर्याची वेळ वर दर्शविलेली रोग्याची भयंकर स्थितीच होय. या स्थितींत रोग्याची शक्ति राहून संकरांतून त्याची सुखरूपपणें मुक्तता होईल या दिशेनें उपचार करावेत. आह्मी साधारण स्थितींत व पुढल्या संकराचे स्थितींत साधारणतः खालील मिश्रणाचा उपयोग करीत आलोंः—

संकर नसतांना देण्याचें मिश्रण.

आमोनिया कारबान्स	१५ ग्रेन.
पोटासा क्लोरस	३० ”
व्हायनम इपिक्याक	६० मिनिम्स.
स्परिट इथरीस नायट्रोसाय	२ द्राम.
सिरपटोलू	३ ”
क्यांफर वाटर	६ औंस.

ह्या मिश्रणाचा सहावा हिस्सा प्रत्येक तीनचार तासांनीं देत जावा.

वरील मिश्रणांतच सॅ लिसिलेट आफ सोडा, पोटासा सायट्रस किंवा बचनागाचा अर्क एक थेंब प्रत्येकवेळीं पोंचेल अशा बेतानें देण्यास हरकत नाही. हें मिश्रण सर्दी व इतर ज्वरांतही चांगला उपयोग करितें.

न्यूमोनियादि संकरांमध्ये देण्याचें मिश्रण.

आमोनिया कारबान्स	१५—२०	ग्रेन.
पोटासा क्लोरस	३०—४०	”
व्हायनम इपिक्याक	१ द्राम.
टिंक्चर सिल्टा	१ ”
टिंक्चर डिजिटेलिस	१॥ ”
टिंक्चर नक्सव्हामिका	१	”
स्परिट इथरिस नायट्रोसाय	२	”

REFBK-0001735